षट्चक्रनिरुपणम् ।

सटीकम् ।

श्रीपूर्णानन्दयतिविरचितम् ।

रैक्क (रायकवाल) लल्लुरामतनुजनुषा

जीवरामशास्त्रिणा

संशोधितम् ।

इदं च

पण्डित ज्येष्ठाराम मुकुन्दजी शर्मणा

प्रकाशितम् ।

स्था. कालिकादेवी रोड नं. ३९३ झवेरबाग, मुंबई

संवत् १९५६ सन् १८९९.

मौल्य रु. ०-८-०

इदं पुस्तकं बडोदा

पत्तनस्थ नूतनविलासयन्त्रालयेमुद्रितम्.

षट्चक्रनिरूपणम्।

अथ तन्त्रानुसारेण षट्चक्रादिक्रमोद्गतः।
उच्यते परमानन्दनिर्वाहप्रथमाङ्कुरः॥

महायोगज्ञानात् परिचितषडम्भोजविभवः स एवान्तस्तत्त्वप्रकटनसमर्थो न हि परः। बुधश्रेष्ठो ज्येष्ठोऽप्यमिलितकृपानाथकरुणः षडब्जान्तस्तत्त्वं परमविभवं प्रस्फुटयतु। अथ दुःखपङ्कमग्नं जगदुद्दिधीर्षुः परमकारुणिकः पूर्णानन्दस्वामी मुक्तिसम्पादकतत्त्वज्ञानसिद्धये षट्चक्रे कुण्डलिनीयोगं वक्तुमिच्छन् साधकावधानाय प्रतिजानीते अथेति। अथानन्तरं स्वकृतश्रीतत्त्वचिन्तामण्यां षट्चक्रनिरूपणात् पूर्वप्रदर्शिततत्तत्कर्म्मकथनान्तरमित्यर्थः। अस्यार्थः परमानन्दनिर्व्वाहप्रथमाङ्कुरः उच्यते इत्यन्वयः। परमानन्दो ब्रह्म "नित्यं परमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतेः। तस्य निर्व्वाहस्तत्साक्षात्काररूपनिष्पत्तिः तस्मै प्रथमाङ्कुरस्तत्कारणभूतप्रथमप्रकाशमानकर्म्मस्वरूपः मया पूर्णानन्देनोच्यते इत्यर्थः। सोऽङ्कुरः किम्भूतः? तन्त्रानुसारेण षट्चक्रादिक्रमोद्गत इति। तन्त्रानुसारेण तन्त्रमतेन षट्चक्रादीनां मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरकानाहतविशुद्धाज्ञाख्यानाम् आदिना तत्सम्बन्धिनाडीलिङ्गव्योमपञ्चकशिवशक्त्यादीनां च यः क्रमः तच्चिन्तनकुण्डलिन्युत्थापनब्रह्मपद्मगमना-

मेरोर्बाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे निषण्णे मध्ये नाडी सुषुम्णा त्रितयगुणमयी चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा । धुस्तूरस्मेरपुष्पग्रथिततमवपुःस्कन्धमध्याच्छिरःस्था वज्राख्या मेढ्रदेशाच्छिरसि परिगता मध्यमे स्याज्ज्वलन्ती ॥ १ ॥

गमनाशिवशक्तिमेलनादिविधानानुपूर्विकरूपः क्रमः तेनोद्गतः प्राप्तः योगसाधनाद्यभिन्न इत्यर्थः। ततश्च तन्त्रविहितषट्चक्रघटितयोगसाधना—भिन्नब्रह्मसाक्षात्कारादिकारणीभूत—कर्म्मस्वरूपोऽङ्कुरो मया उच्यते इति समुदायानुगततात्पर्य्यार्थः ॥

अथ तादृशवक्ष्यमाणयोगः षट्चक्रनाड्योर्ज्ञानं विना न सम्भवतीत्यतः प्रथमं तदुपयुक्तनाड्यो निरूप्यन्ते मेरोरित्यादि त्रिभिः श्लोकैः । मेरोर्मेरुदण्डस्य स च दण्डो मूलावधिग्रीवापर्यन्तव्यापकपृष्ठास्थि इति स्फुटीकरिष्यामः । तद्बाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे इति। शशी चन्द्रः मिहिरः सूर्य्यः शिरा नाडी ततश्च चन्द्रसूर्य्यस्वरूपिण्यौ द्वे नाड्यौ इडापिङ्गलाख्यौ सव्यदक्षे वामदक्षिणे निषण्णे स्थिते इत्यर्थः। तदाह भूतशुद्धितन्त्रे। मेरोर्वामे इडा दक्षे पिङ्गला च स्थिते उभे इति। अनयोश्चन्द्रसूर्य्यस्वरूपत्वमाह सम्मोहनतन्त्रे । वामगा या इड़ा नाड़ी शुक्ला चन्द्रस्वरूपिणी। शक्तिरूपा हि सा देवी साक्षादमृतविग्रहा । दक्षे तु पिङ्गला नाम पुरुषा सूर्य्यविग्रहा । रौद्रात्मिका महादेवी दाडिमी केशरप्रभा ॥ इति। इमे नाड्यौ मूलादृजुरूपेणाज्ञाचक्रान्तं प्राप्य नासारन्ध्रगते। तदुक्तं यामले, इड़ा च पिङ्गला चैव तस्य वामे च दक्षिणे। ऋज्वीभूते शिरे ते च वामदक्षिणभेदतः। सर्वपद्मानि संवेष्ट्य नासारन्ध्रगते शुभे । अत्र शिरे ते च इत्यत्र चकारो वार्थः

तेन सर्वपद्मानि संवेष्ट्य वामदक्षिणभेदतः । वामदक्षिणभेदेन वेणीबन्धक्रमेण सर्वपद्मानि संवेष्ट्य वा नासारन्ध्रगते इत्यर्थः । एतेनानयोः स्थित्यां द्विविधः कल्पो दर्शितः । अन्यत्रानयोर्धनुराकारेण स्थितिरुक्ता तद्यथा । विद्धि ते धनुराकारे नाडीडापिङ्गले परे इति । धनुराकारप्रकारमाह । या वाममुष्कसम्बन्धा सा श्लिष्यन्ती सुषुम्णया । दक्षिणं जत्रुमाश्रित्य धनुर्वक्रा हृदि स्थिता । वामांशजत्र्वन्तरगा दक्षिणं नासिकामियात् । जत्रु स्कन्धभुजयोः सन्धिः । तथा दक्षिणमुष्कोत्था नासाया वामरन्ध्रगेति । वामदक्षिणमुष्कोत्थिते ते भ्रूमध्यपर्य्यन्तं प्राप्य तत्र इडा पिङ्गला सुषुम्णा नाडीत्रयाणां त्रिवेणीरूपेण ग्रन्थिभावमापन्ना नासारन्ध्रमिलितेत्यर्थः । तदुक्तम् । इड़ायां यमुना देवी पिङ्गलायां सरस्वती । सुषुम्णायां वसेद् गङ्गा तासां योगस्त्रिधा भवेत् । सङ्गता ध्वजमूले च विमुक्ता भ्रूवियोगतः । त्रिवेणीयोगः सा प्रोक्ता तत्र स्नानं महाफलमिति । मध्ये इति मेरुदण्डमध्यरन्ध्रे इत्यर्थः । तदुक्तम् । मेरुमध्ये स्थिता या तु मूलादाब्रह्मरन्ध्रगेत्यादि । तथा त्रिपुरासारसमुच्चये । या मुण्डाधारदण्डान्तरविवरगतेत्यादि । अत्र यद्यपि मेरोर्वामे स्थिता नाडी इडा चन्द्रामृता शिवे । दक्षिणे सूर्य्यसंयुक्ता पिङ्गला नाम नामतः । तद्बाह्ये तु तयोर्मध्ये सुषुम्णा वह्निसंयुतेति तन्त्रचूडामणिवचने सुषुम्णाया मेरोर्बाह्यस्थितिः प्रतीयते तथापि तद्वचनं मतभेदेन, ग्रन्थकारमते तु मेरुमध्यान्तरस्थान् सकलसरसिजानित्युत्तरश्लोके षट्पद्मानां मेरुमध्यरन्ध्रस्थत्वकथनेन तदाधारभूतायाः सुषुम्णाया मेरुमध्यरन्ध्रस्थत्वम् । त्रितयगुणमयीति । त्रितयं गुणं सुषुम्णा वज्रा चित्रिणीति रूपभेदेन त्रिसूत्ररूपं तदात्मिकेत्यर्थः । अथवा त्रितयगुणं सुषुम्णादिनाड़ीत्रयमपेक्ष्य इयमेकैयमेकैयमेकेति त्रितयावर्त्तनं यत्र

सा त्रितयगुणा तन्मयीत्यर्थः, यद्वा त्रितयगुणाः सत्त्वरजस्तमोगुणा यस्यां तन्मयीत्यर्थः। ततश्च चित्रिणी सत्वगुणमयी वज्रा रजोगुणमयी सुषुम्णा तमोगुणमयीति। चन्द्रसूर्य्याग्निरूपेति चित्रिणी चन्द्ररूपा तेन शुक्लवर्णा वज्रिणी सूर्य्यरूपा तेन दाडिमीकेशरप्रभा सुषुम्णा वन्हिरूपिणी तेन रक्तवर्णा इति। एतत् त्रिविधाख्यानप्रमाणमाह सुषुम्णालक्षणमभिधाय भूतशुद्धौ। तदन्तर्द्व्यङ्गुलोर्द्ध्वे तु वज्राख्या चित्रिणी तथा। अतः सुषुम्णा त्रिगुणा ललन्ती ललना यथा। सत्त्वादित्रिगुणाधारा चन्द्रसूर्य्याग्निरूपिणीति। कन्दमध्याच्छिरःस्था इति। कन्दः सर्वनाडीनां मूलं तल्लक्षणमाह। गुदात्तु द्व्यङ्गुलादूर्द्ध्वं मेढ्रात्तु द्व्यङ्गुलादधः। चतुरङ्गुलविस्तारं कन्दमूलं खगाण्डवत्। नाड्यस्तस्मात् समुत्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिरिति। तद्रूपकन्दमारभ्य शिरःस्था शिरःस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलकर्णिकावर्त्तिद्वादशदलपङ्कजाधःपर्य्यन्तस्थितेत्यर्थः। कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितं द्वादशार्णे सरसीरुहं भजे इति गुरुपादुकास्तोत्रस्वरसात् कुण्डलीविवरकाण्डरूपायाश्चित्रिणी नाड्याः तदवधिकत्वे तदधिकरणसुषुम्णाया अपि तदवधिकत्वम्। अन्यथा सहस्रदलोर्ध्वपर्य्यन्तस्थायित्वे सहस्रदलपद्मस्थं चत्वारिंशत्श्लोके शून्यदेशे विकाशमित्यनेन शून्यदेशे स्थायित्वानुपपत्तेः। सुषुम्णावृतत्वे शून्यदेशत्वाभावात्। अत्र केचित् मेरोर्मध्यपृष्ठगतास्तिस्रो नाड्यः प्रकीर्त्तिता इति निगमतत्त्वसारवचनं प्रमाणं दर्शयित्वा इडा पिङ्गला सुषुम्णेति तिसृणां नाडीनां मेरुमध्यस्थितिं वदन्ति। तत्र इडापिङ्गलयोर्मेरुबहिःस्थिते सर्वतन्त्रवचनसिद्धत्वात् ग्रन्थकारेणापि मेरोर्वाह्यप्रदेशे इत्यनेन तयोर्बहिःस्थिते स्पष्टमुखेनाभिधानाच्च।

किञ्च इड़ापिङ्गलयोर्मेरुमध्यस्थत्वे धनुराकाराभङ्ग्या हृदयात् जत्रुसंलग्नत्वं न सम्भवति । निगमसारतत्त्ववचने तिस्रो नाड्य इति सुषुम्णा वज्रा चित्रिणीति तिस्रः न त्विडापिङ्गलयो-स्तदन्तर्भावः । अत्र सुषुम्णाया मूलादिमस्तकपर्य्यन्तस्थिति-प्रकारमाह । सुषुम्णा चव्यवल्लीव मेरुश्लिष्टा पुरोगता । ग्रीवा-न्तं प्राप्य गलिता तिर्य्यग्भूता वरानने । शङ्खिनी नालमाल-म्व्य गता सा ब्रह्मसादनमिति । तथान्यत्र चापाकरि स्थिते चान्ये सुषुम्णा प्रणवाकृतिः । पृष्ठास्थ्नो घुण्टितो भिन्ना तिर्य्यग्भूता ललाटगा भ्रूमध्ये कुण्डलिलग्ना मुखेन ब्रह्मरन्ध्रगा इति। गलिता मेरुदण्डान्निःसृता । तथा घुण्टितो भिन्ना इत्यस्याप्ययमर्थः । एतेन मेरुदण्डस्य ग्रीवापर्य्यन्त-स्थितिः प्रतीयते । शङ्खिनी नालमालम्व्येति । शङ्खिनी लक्षणमाह । ईश्वर उवाच । सरस्वती कुहुश्चैव सुषुम्णा पार्श्वयोः स्थिते । गान्धारी हस्तिजिह्वा च इड़ायाः पूर्व-पार्श्वयोः । गान्धारायाः सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता च शङ्खिनी । तथा । शङ्खिनी नाम सा नाडी सव्यकर्णान्तमिष्यते । तथा-न्यत्र शङ्खिनी कण्ठविवरात् तिर्य्यग्भूता ललाटगा । चित्रिणी सङ्गता श्लिष्टा यावच्छिरसमम्बिके इति । ततश्च सरस्वती-गान्धार्य्योर्मध्ये कन्दमूलमारभ्य कण्ठपर्य्यन्तं गता वक्रगत्या एकाग्रेण वामकर्णरन्ध्रमिलिता अपराग्रेण मस्तकान्तं प्रा-प्नोति । अत्र केचित् । पादादिब्रह्मरन्ध्रान्तं यदस्थिकीलको-पमम् । चतुर्दशानां लोकानां मेरुदण्डः प्रचक्षते । इति निगमतत्त्वसारवचनं प्रमाणं दर्शयित्वा पदादिब्रह्मरन्ध्रपर्य्यन्तं मेरुदण्डस्य स्थितिमाहुस्तच्चिन्त्यम् । यः पृष्ठदण्डः स एव

तन्मध्ये चित्रिणी सा प्रणवविलसिता योगिनां योगगम्या लूतातन्तूपमेया सकलसरसिजान् मेरु-

मेरुदण्डस्तस्य मूलकन्दादूर्ध्वावधि ग्रीवापर्य्यन्तं स्थितेः प्रत्यक्ष-सिद्धत्वेन प्रत्यक्षसिद्धवस्तुनो वचनमन्यथा कर्त्तुं न शक्यते । किञ्चाखण्डैकास्थ्नो मेरुदण्डस्य पादादिस्थितत्वे पादयोराकु-ञ्चनप्रसारणादिक्रिया न स्यात् तस्मान्मूलोर्ध्वावधिरेव मेरु-दण्डः । निगमतत्त्वसारवचनस्य त्वयमर्थः । पादादिब्रह्मरन्ध्रपर्य्यन्तं शरीरमधिकृत्य यदस्थिकीलकोपमं कीलकत्वद्धारकमिति मेढ्रदेशा-न्मूलकन्दाद् ढ्वचङ्गुलोर्ध्वावधि । तदुक्तं भूतशुद्धौ । तन्मध्ये द्व्यङ्गुलोर्ध्वे तु वज्राख्या चित्रिणी तथेति ॥ १ ॥

तन्मध्ये इति । वज्रामध्ये इत्यर्थः । प्रणवविलसिता आज्ञा-चक्रावच्छेदे तन्मध्ये प्रणवप्रकाशेन प्रकृष्टोद्दीप्यमाना अत एव ग्रन्थकारेण षट्त्रिंशत्श्लोके तदनु च नवीनार्कबकुल-प्रकाशं ज्योतिर्वा गगनधरणीमध्यमिलितामित्युक्तम् । लूतातन्तूप-मेया मर्कटसूत्रतुल्यसूक्ष्मा तद्ग्रथनरचनया भित्त्वा देदीप्यते इति । षट्पद्मानि कर्णिकावच्छेदे भित्त्वा मणिग्रथनवत् ग्रथनरचनया देदीप्यते इत्यर्थः । यत्तु चित्रिणीशून्यविवरे संजाताम्भोरुहाणि षट् । तत्पत्रेषु महादेवी भुजङ्गी विहरन्ति च इति कल्पसूत्रचतु-र्थकाण्डीयवचनं तत् एकवचनान्तभुजङ्गीकर्त्र्या बहुवचनान्तविह-रान्तिक्रियान्वययोगादमूलम् । समूलत्वेऽपि तस्यायमर्थः विहरन्ती-ति शिवोक्तत्वात् एकवचनार्थे बहुवचनम् । चित्रिणीरन्ध्रविवरे इति करणार्थविषयाधारे सप्तमी । ततश्च भुजङ्गी कुण्डलिनी महादेवी

मध्यान्तरस्थान्। भित्वा देदीप्यते तद् ग्रथनरचनया शुद्ध-बोधस्वरूपा तन्मध्ये ब्रह्मनाड़ी हरमुखकुहरादादिदेवा न्तसंस्था ॥ २ ॥

चित्रिणी शून्ये चित्रिणीनाड्या मध्यरन्ध्रे यत् विवरम् इतस्ततो वहिर्गमनपथः तेन पथा चक्रभेदक्रमेण षडम्भोरुहाणि संजाता सम्प्राप्ता सती तत्पत्रेषु विरहति दीप्यते इत्यर्थः । यद्वा यानि ष-ड्म्भोरुहाणि सुषुम्णान्तराले विहरन्ति प्रकाशन्ते भुजङ्गी चित्रि-णी रन्ध्रविवरेण तत्पत्रेषु सती अनन्तरं सहस्रदले विह-रतीति । न तु तद्वचनात् षट्पद्मानां चित्रिणीविवरे स्थितिः प्रतीयते । तन्मध्ये चित्रिणीमध्ये । ब्रह्मनाडीति । अत्र नड़गता-विति धातोर्नड्यते गम्यतेऽनया पदव्या इति नाडी पदवी ब्रह्मणो नाड़ीति व्युत्पत्या ब्रह्मनाडी ब्रह्मपदवी शद्धब्रह्मरूपायाः कुण्डलि-न्याः परमशिवसन्निधिगमनपथरूपचित्रिणीनाड्यन्तर्गतशून्यभाग इति यावत् । न तु चित्रिणीमध्ये नाड्यन्तरमस्तीति निष्कर्षः हरमुखकुहरात् स्वयम्भुलिङ्गच्छिद्रात् आदिदेवः सहस्रदलकमल-कर्णिकामध्यस्थपरं विन्दुरन्यत् सुगमम् ॥ २ ॥

श्लोकान्तरेण तां विशेषयति विद्युन्मालेति । लसतन्तुरू-पेति । लसन्ती दीप्यमाना तन्तुरूपिणी अब्जतन्तुसदृशी कुण्ड-लिनी यत्र सेत्यर्थः सकलसुखमयी सर्वानन्दमयीत्यर्थः । शुद्धबो-धस्वभावेति शुद्धबोधाय तत्त्वज्ञानाय स्वस्य आत्मनो भावो भाव-ना यत्रेत्यर्थः । तदास्ये ब्रह्मनाड्याः आस्ये हरमुखकुहरे ब्रह्मद्वारं कुण्डलिन्याः शिवसन्निधिगमनाय प्रवेशनिर्गमपथरूपमित्यर्थः । सुधाधारगम्यप्रदेशमिति । सुधाधारः परमशिवशक्तिः सामरस्य निःसृतामृतधारो गम्यते मूलाधारस्थशिवशक्तिभ्यां लभ्यते येन

विद्युन्माला विलासा मुनिमनसि लसत्तन्तुरूपा सुसूक्ष्मा शुद्धज्ञानप्रबोधा सकलसुखमयी शुद्धबोधस्वभावा। ब्रह्मद्वारं तदास्ये प्रविलसति सुधाधारगम्यप्रदेशं ग्रन्थिस्थानं तदेतद्वदनमिति सुषुम्णाख्यनाड्या लपन्ति॥ ३ ॥

द्वारेण तद्रूपप्रदेशमित्यर्थः। तदेतदिति तस्य द्वारस्य एतत् समीपवर्त्तिप्रदेशं सुषुम्णाया ग्रन्थिस्थानं कन्दसुषुम्णयोः सन्धिस्थानं सुषुम्णाया वदनञ्च इति लपन्ति आगमज्ञा वदन्ति इति समुदायार्थः ॥ ३ ॥

नाड़ीं निरूप्य अङ्गप्रत्याङ्गादिसहितं मूलाधारचक्रं निरूप्यते अथाधारपद्ममिति नवभिः श्लोकैः। सुषुम्णास्यलग्नं चतुःपार्श्वं कन्दसुषुम्णयोः सन्धिस्थानसंलग्नपत्रमित्यर्थः। ध्वजाधो गुदोर्द्ध लिङ्गमूलादधोऽवधि सुषुम्णापर्य्यन्तमित्यर्थः। चतुःशोणपत्रं रक्तवर्णचतुर्दलम्। वकारादिसान्तैः वशषस इति वेदवर्णैर्युतम्। अत्र षट्चक्रेषु पद्मानां दलावच्छेदे दक्षिणावर्त्तेन वर्णयोगश्चिन्तनीयः। तदुक्तं विश्वसारतन्त्रे। सर्ववर्णात्मकं पत्रं पद्मानां परिकीर्त्तितम्। दक्षिणावर्त्तयोगेन लिखनं चिन्तयेद्धियेति ॥ ४ ॥

अमुष्मिन् धरायाश्चतुःकोणचक्रमिति। एतत् पद्मकर्णिकायां चतुष्कोणरूपं पृथ्वीमण्डलं समास्ते इत्यर्थः। मण्डलं विशेषयति समुद्भासीत्यादि। तस्य मण्डलस्याष्टदिक्षु प्रकाशमानाष्टशूलैर्युक्तम् एतन्मण्डलं पीतवर्णं स्पष्टमाह। मूलाधारे धराचक्रं चतुष्कोणं प्रियंवदे। पीतवर्णं परिवृतञ्चाष्टशूलैः कुलाचलैरिति। शूलैः कीदृशैः कुलाचलैरिति कामिन्याः स्तनसदृशाग्रैरित्यर्थः। यद्वा कुलाचलैरिति नीलाचलं मन्दरञ्च पर्वतं चन्द्रशेखरम्। हिमालयं सुवेलञ्च-

अथाधारपद्मं सुषुम्नास्यलग्नं ध्वजाधो गुदोर्द्धं चतुःशोणपत्रम् । अधोवक्त्रमुद्यत्सुवर्णाभवर्णैर्वकारादिसान्तैर्युतं वेदवर्णैः ॥ ४ ॥

अमुष्मिन् धरायाश्चतुष्कोणचक्रं समुद्भासि शूलाष्टकैरावृतं तत् । लसत्पीतवर्णं तडित्कोमलाङ्गं तदङ्के समास्ते धरायाः स्वबीजम् ॥ ५ ॥

मलयश्च सुपर्वतम् । चतुष्कोणे वसेद्देवि एतत् सप्त कुलाचलमिति निर्वाणतन्त्रवचनात् यथा पृथ्वीमध्ये सप्त कुलाचलास्तथात्राष्टशूलानि कुलाचलसदृशानि इति भावः । तदन्ते इति तस्य धरामण्डलस्य अन्ते मध्ये धरायाः स्वबीजं णकारं समास्ते । एतद् बीजमपि पीतवर्णं तद् यथा वीजं तन्मध्यतश्चैन्द्रं पीतवर्णं चतुर्भुजम् वज्रहस्तं महाबाहुमैरावतगजास्थितम् इति तेन लसत्पीतवर्णमित्युभयसम्बन्धः ॥ ६ ॥

धराबीजध्यानमाह चतुरित्यादि। यदेव धराबीजं तदेवैन्द्रबीजमित्यविरुद्धम्। तदङ्के इति धराबीजस्याङ्के सृष्टिकारी ब्रह्मा वसेदित्यन्वयः । तदङ्के धराबीजस्य बिन्दुमध्ये इति बोध्यम्। तदुक्तं मूलाधारे धराबीजं तद्बिन्दौ ब्रह्मणः स्थितिः । तदङ्के शिशुरूपस्य गजारूढोऽमराधिप इति । शिशुरूपस्य ब्रह्मणः स्थितिरित्यन्वयः तदङ्के धराबीजक्रोड़े अमराधिप इति तु मतान्तरम् । स्वमते धराबीजैन्द्रबीजयोरभेदात् मन्त्राणां देवता प्रोक्ता देवता मन्त्ररूपिणीति वचनाच्च तयोरभेदवर्णनम्। निर्वाणतन्त्रे । ऐन्द्रबीजं वरारोहे लिङ्गस्य वामदेशके । सुसिध्धं ब्रह्मसदनं नादोपरि सुसुन्दरम्। तत्रैव निवसेद् ब्रह्मा सृष्टिकर्त्ता प्रजापति-

चतुर्बाहुभूषं गजेन्द्राधिरूढं तदङ्के नवीनार्कतुल्यप्रकाशः। शिशुः सृष्टिकारी लसद्वेदबाहुर्मुखाम्भोजलक्ष्मीश्चतुर्भागभेदः ॥ ६ ॥

रिति। अत्र धराबीजस्योर्द्ध्वे नादोपरि ब्रह्मस्थितिकथने नादोर्द्ध्वे बिन्दुमध्ये स्थितिरगम्य लिङ्गस्य वामदेशके इति मतान्तरम्। अतएव सारदायाम् आधारांश्च विदुस्तत्र मतभेदादनेकधेत्युक्तम्। स किंभूतः लसद्वेदबाहुरिति। अत्र केचित् ब्रह्मणो द्विभुजदर्शनेन लसद् बाहुवेदाः सामवेदादयो बाहौ यस्येति व्युत्पत्तिं कृत्वा तदेव संस्थापयति तत्र ब्रह्मणो हस्ताभ्यां वेदधारणस्य कुत्राप्यदर्शनात्। किन्त्वत्र ब्रह्मा चतुर्भुजत्वेनैव ध्येयः तथा स्पष्टमाह भूतशुद्धौ। तदङ्के च चतुर्बाहुं रक्तवर्णं शिशुं शिवे। चतुर्वक्त्रं हंसपृष्ठे ब्रह्माणं विद्धि पार्वतीति। मुखाम्भोजलक्ष्मीश्चतुर्भागभेदः इति अस्य ब्रह्मणश्चतुर्भिर्भागैर्यो भेदः अवयवेषु विशेषः सैव मुखाम्भोजलक्ष्मीरित्यर्थात् ब्रह्मणश्चतुर्मुखत्वमायातम्। यद्वा मुखे अम्भोजलक्ष्मीर्यस्य तथा चतुर्भिर्भागैः अर्थात् मुखावच्छेदे भेदो यस्येति विशेषणद्वयम्। चतुर्भागवेद इति पदे अभेदरूपेण पूर्वप्रकारार्थः। अत्र ब्रह्मणो हस्तेऽस्त्रानभिधानेऽपि दण्डकमण्डलुधराम् अक्षसूत्राभयं तथा। ध्यायेत् तां रक्तवर्णाञ्च ब्राह्मीं कृष्णाजिनोज्ज्वलामिति विश्वसारतन्त्रोक्तब्राह्मीध्याने ब्रह्मशक्तिहस्ते दण्डकमण्डल्वक्षसूत्राभयदर्शनादत्रापि तथा कल्प्यते यस्य देवस्य यद्रूपमित्यादिना सप्तसतीस्तोत्रे शिवशक्त्योरेकास्त्रदर्शनात् इति वदन्ति। वस्तुतस्तु अभयवरदहस्तं कुण्डिकामक्षमालां दधतममलभूषं चिन्तयेदादिमूर्तिमिति यामलोक्तकर्मान्तरीयध्यानप्राप्ताभयवरादीनि ध्येयानि स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

आधारपद्मे डाकिनीशक्तिस्थितिमाह वसेदिति। अत्र पद्मे डाकिनीनाम्नी देवी वसेदित्यन्वयः। सा किंभूता सदा सर्वस्मिन् काले शुद्धबुद्धस्त्वज्ञानस्य प्रकाशं वहन्ती तत्त्वज्ञानसम्पादयित्रीत्यर्थः। तथाच योगाङ्गत्वेनात्र तां ध्यात्वा तत्त्वज्ञानमाप्नोति इति भावः। इयं देवी चक्राधिष्ठात्री तदुक्तं वक्त्रं वशषसोपेतं डाकिन्या समाधिष्ठितमिति। तथा डाकिनी राकिनी चैव लाकिनी काकिनी तथा। शाकिनी हाकिनी चैव क्रमात् षट् पङ्कजाधिप इति। अस्याध्यानविशेषमाहान्यत्र रक्ताक्षीं रक्तवर्णां पशुजनभयकृत् शूलखट्वाङ्गहस्तां वामे खड्गं दधानां चषकमपि सुधापूरितं चैकवक्त्रम्। अत्युग्रामुग्रदंष्ट्रामरिकुलमथनीं पायसान्ने प्रसक्ताम्। मूलाधारेऽमृतार्थे परिवृतवपुषा डाकिनीं चिन्तयेत् तामिति। तथा सिन्दूरतिलकोद्दीप्तामञ्जनाञ्चितलोचनाम्। कृष्णाम्बरपरीधानां नानाभरणभूषितामित्यादिकर्म्मान्तरोक्तडाकिनीध्याने प्राप्ते कृष्णाम्बरं ध्येयमिति। अत्र ब्रह्मादीनां षट्चक्रस्थसकलदेवानां भावभेदेनोर्द्ध्वाधोवक्त्रेण स्थितिचिन्तनमाह शाक्तानन्दतरङ्गिणीधृतमायातन्त्रे पार्वत्युवाच। अधोवक्त्रस्थितिस्तत्र अधोभागे कथं भवेदिति प्रश्नम्। महादेव उवाच। तत्र सर्वं पङ्कजं देवि सर्वतोमुखमेव च। प्रवृत्ति भावचिन्तायामधोवक्त्राणि चिन्तयेत्। निवृत्तिभावमार्गेषु सदैवोर्द्ध्वमुखानि चेति। अन्यत् सुगमम्॥ ७॥

मूलचक्रकर्णिकायां त्रिकोणं निरूप्यते वज्राख्यावक्त्रदेशे इति। सुषुम्णाया आस्यात् द्व्यंगुलोर्द्ध्वे लिङ्गमूलादधोवज्राख्यावक्त्रम्। तत्तु मूलाधारकमलकर्णिकामध्यस्थगह्वरान्तरवर्त्ति तत्र त्रिकोणं विलसति इत्यन्वयः। त्रिकोणं कीदृशं त्रैपुराख्यमिति त्रिकोणगर्भस्थकामबीजघटककक्कारमध्ये त्रिपुरसुन्दर्य्यधिष्ठानात् त्रैपुराख्य-

वसेदत्र देवी च डाकिन्यभिख्या लसद्वेदबाहूज्ज्वला रक्तनेत्रा। समानोदितानेकसूर्य्यप्रकाशा प्रकाशं वहन्ती सदाशुद्धबुद्धेः॥ ७॥

मिति तात्पर्य्यम्। तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां ककारतत्त्वकथनमुपक्रम्य; तेषां मध्ये स्थिता देवी सुन्दरी परिदेवतेति। कोमलं सुस्निग्धं तथा कामरूपं कामं निरूप्यतेऽनुभूयते येन तादृशं मदनागारात्मकमित्यर्थः। अतएव त्रिकोणं तत्तु, शाक्तिपीठं मनोहरमित्युक्तम्। एतत् त्रिकोणं धराबीजस्योर्ध्वे तदुक्तं सम्मोहने धराबीजमधिकृत्य; रामा ज्येष्ठा तथा रौद्री त्रिरेखा च तदूर्ध्वत इति। तत् त्रिकोणमध्ये कन्दर्पवायुस्थितिमाह कन्दर्प इति। समन्तात् त्रिकोणव्यापकरूपेणेत्यर्थः। जीवेश इति अस्य जीवधारकत्वाज्जीवेश इत्युक्तं तथा हि; कण्ठदेशे वसेत् प्राणो ह्यपानो गुदमण्डले इत्यादिवचने गुदमण्डलस्थवायोरपानत्वाविधानात् तादृश्यगुदमण्डलस्थकन्दर्पवायोरप्यपानांशः, ततश्च अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानञ्च कर्षति। रज्जुबद्धो यथा श्येनो गतोप्याऽकृष्यते पुनः। तथा चैतौ विषंवादे संवादे संत्यजेदिममिति। विषवादे परस्परवैपरीत्यगमने एतौ प्राणापानवायू तथा कर्षाकर्षिणौ संवादे अविरोधिगमने ईमं देहं संत्यजेदित्यर्थक तद्वचने कन्दर्पावान्तरनामकापानवायोः प्राणकर्षकत्वेन देहधारणत्वाज्जीवधारकं प्रतीयते अतो जीवेश इत्युक्तिरिति भावः। अत एव ग्रन्थकृता दशमश्लोके; श्वासोच्छासविञ्जनेन जगतां जीवो यथा धार्य्यति इत्यनेन श्वासोच्छासरूपयोः प्राणापानयोर्जीवधारकत्वं स्वयमेवोक्तं स्पष्टमन्यत्॥ ८॥

वज्राख्यावक्त्रदेशे विलसति सततं कर्णिकामध्यसं-स्थं कोणं तत् त्रैपुराख्यं तडिदिव विलसत् कोमलं काम-रूपम् । कन्दर्पो नाम वायुर्निवसति सततं तस्य मध्ये समन्तात् जीवेशो बन्धुजीवप्रकरमभिहसन् कोटिसूर्य्य-प्रकाशः ॥ ८ ॥

त्रिकोणमध्ये स्वयम्भुलिङ्गस्थितिमाह तन्मध्य इति । त्रिकोणमध्ये लिङ्गरूपी स्वयम्भुः स्वयम्भुनामकाशिवलिङ्गो विल-सतीत्यन्वयः । द्रुतकनककलाकोमलः तप्तकाञ्चनावयव इव स्निग्धभाव इत्यर्थः । पश्चिमास्योऽधोमुखः तदुक्तं कालीकामृते, तत्र स्थितो महालिङ्गः स्वयम्भुः सर्वदा सुखी । अधोमुखः क्रियावांश्च कामबीजेन चालित इति । ज्ञानध्यानप्रकाश इति । ज्ञानध्यानाभ्यां प्रकाशो यस्य तादृश इत्यर्थः । तथा च ज्ञानेन निर्गुणरूपप्रकाशः ध्यानेन सगुणरूपप्रकाशो यस्य स एवायं स्वयम्भुरिति भावः । दृष्टान्तेन विशेषयति प्रथमकिसलयाकाररूप इति । अचिरोत्पन्नपत्रांकुरवत् आकाररूपो यस्य तेन स्थूलमू-लात् सूक्ष्माग्रपर्य्यन्तं चम्पककुसुममध्यस्थितशलाकावदुन्नतं श्याम-वर्णश्चेत्यर्थः । तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम्; स्वयम्भूलिङ्गं तन्मध्ये सरन्ध्रं पश्चिमाननम् । ध्यायेच्च परमेशानीं शिवं श्याम-लसुन्दरामिति । यत्तु मूलाधारे स्मरेद्दिव्यं त्रिकोणमतिसुन्दरम् । तस्यास्त्रिरेखामानीय अध उर्ध्वव्यवस्थिताम् । नीलतोयदमध्यस्थां तड़ित्कोटिसमप्रभामिति यामलवचने कुण्डलिन्या नीलतोयद-मध्यस्थविशेषणेन स्वयम्भुलिङ्गस्य नीलवर्णत्वमायातं तन्नीलश्या-मयोरेकपर्य्यायत्वान्न विरुद्धम् । विद्युतत्पूर्णेन्दुबिम्बप्रकरकरचय-

तन्मध्ये लिङ्गरूपी द्रुतकनककलाकोमलः पश्चिमास्यो ज्ञानध्यानप्रकाशः प्रथमकिसलयाकाररूपः स्वयम्भुः। विद्युत्पूर्णेन्दुविम्बप्रकरकरचयस्निग्धसन्तानहासी काशीवासी विलासी विलसति सरिदावर्त्तरूपप्रकारः॥ ९॥

स्निग्धसन्तानहासीति। विद्युत्पूर्णचन्द्रविम्बयोर्यः प्रकृष्टकरः उत्तापरहितकिरणं तत्तुल्यकिरणसमूहेन मृदुप्रवाहीविशिष्टप्रकाशोऽस्यास्तीत्यर्थः। काशीवासी विलासीति। अत्र काशीवासतुल्यवासविशिष्टः सन् विलासीत्यर्थः तेन यथा काशीवासे सुखं भुनक्ति तद्वदत्रापीति भावः। अथवा निवास उल्लासः कामप्रफुल्लभाव इति यावत् तद्विशिष्ट इत्यर्थः। कामबीजेन चालित इति वचनात् अयं स्वयम्भुः काशीवासी एतेनास्य विश्वेश्वरत्वं सूचितमिति। सरिदावर्त्तरूपप्रकार इति। सरिदावर्त्ते यद्रूपस्तत्प्रकारः ततश्च यथा भ्राम्यमाणनदीजले मध्यनिम्नस्तन्मध्ये किञ्चिदुन्नतं शङ्खमध्योन्नतवदिति भावः। अयं स्वयम्भुः कामबीजोपरिस्थितः तदाह कालीकुलामृते। किञ्जल्कोपरिशृङ्गाटः सरन्ध्रः सुमनोहरः। तत्र स्थितो महालिङ्गः स्वयम्भुः सर्वदा सुखी। अधोमुखः क्रियावांश्च कामबीजेन चालित इति। तथान्यत्र। पूर्वोक्तां डाकिनीं तत्र कर्णिकायां त्रिकोणकम्। यन्मध्ये विवरं सूक्ष्मं रक्ताभं कामबीजकम्। तत्र स्वयम्भुलिङ्गञ्चाधोमुखालक्तकप्रभमिति मतान्तरम्॥ ९॥

स्वयम्भुलिङ्गे कुण्डलिनीशक्तिस्थितिमाह तस्योर्द्ध्वे इति। द्वाभ्यामनयोरर्थः। यद्वा कुण्डलिन्या श्वासोच्छ्वासविभञ्जनेन प्रवर्त्तनेन जगतां जीवो जीवात्मा धार्य्यते देहावच्छेदे स्थाप्यते सा देवी मत्तालिमालास्फुटं यथा स्यात्तथाकृतिः एवं वक्ष्यमाणक्रमैर्वाचम्

तस्योर्द्ध्वे बिसतन्तुसोदरलसत्सूक्ष्मा जगन्मोहिनी ब्रह्मद्वारमुखं मुखेन मधुरं सञ्छादयन्ती स्वयम्। शङ्खावर्त्तनिभा नवीनचपलामालाविलासास्पदा सुप्ता सर्पसमा शिवोपरि लसत्सार्द्धत्रिवृत्ताकृतिः ॥ १० ॥

अर्थात् जनयन्ती सती अम्बुजगह्वरे मूलाधारककमलकर्णिकामध्ये त्रिकोणगह्वरे तस्य स्वयम्भुलिङ्गस्योर्द्ध्वभागे विलसतीति श्लोकद्वयस्य विशिष्टान्वितार्थः। बिसतन्तु सोदरलसत्सूक्ष्मा मृणालसूत्रतुल्यसूक्ष्मा इत्यर्थः। जगन्मोहिनी जगतां मायारूपिणीत्यर्थः। ब्रह्मद्वारमुखं स्वयम्भुलिङ्गच्छिद्रं मधुरं मृदु यथा स्यात्तथा स्वमुखेन सञ्छादयति इत्यर्थः। नवीनचपलामालाविलासास्पदेति। सर्वेषां नवीनत्वे प्रकाशाधिक्यदर्शनादत्र नवीनोत्कीर्त्तनमधिकप्रकाशप्राप्त्यर्थं ततश्चातिप्रकाशितविद्युन्मालानां विलासस्य स्थिरतरकौतूहलवामस्यास्पद इत्यर्थात् स्थिरतरातिप्रकाशितविद्युत्समूहप्रकाशतुल्यप्रकाशितवतीति पर्य्यवसितम्। वाक्यजननक्रममाह कोमलकाव्यबंधरचनाभेदातिभेदक्रमैरिति। कोमलकाव्यं मृदुशब्दघटितरूपगुणरसादिवर्णनात्मकवाक्यम्। बन्धः पद्मबन्धाश्वबन्धादिचित्रकाव्यम्। रचना तदतिरिक्तगद्यापद्यात्मकवाक्यम्। भेदस्तेषां विशेषः। अतिभेदस्तादितरसंस्कृतप्राकृतवाक्यसमुदायः। तयोर्यः क्रमः शास्त्रव्यवहारनिरूपणरीतिः। तादृशीभीरीतिभिर्वाचं जनयन्तीति परिष्कृतार्थः। कुण्डलिन्याः संस्कृतप्राकृतविशेषाविशेष यावद्वाक्यजनयित्रीत्वात्। तदाह सारदायाम्, भिद्यमानात् पराद्बिन्दोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत्। तत् प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम्। वर्णात्मनाविर्भवति गद्यपद्यादिभेदत इति। गद्यपद्यादीत्यादिपदात् यावद्वाक्यंगृह्यते व्यक्तमाह कादिमते, स्वा-

कूजन्ती कुलकुण्डली च मधुरं मत्तालिमाला स्फुटं वाचः कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः । श्वासोच्छ्वासविभञ्जनेन जगतां जीवो यया धार्य्यते सा मूलाम्बुजगह्वरे विलसति प्रोद्दामदीप्तावलिः ॥ ११ ॥

त्मेच्छाशक्तिघातेन प्राणवायुस्वरूपतः । मूलाधारे समुत्पन्नः पराख्योनाद उत्तमः । स एव चोर्ध्वतां नीतः स्वाधिष्ठानविजृम्भितः । पश्यन्त्याख्यामवाप्नोति तथैवोर्ध्वं शनैः शनैः । अनाहते बुद्धितत्त्वसमेतो मध्यमाभिधः । तथा तयोरूर्ध्वगतो विशुद्धौ कण्ठदेशतः । वैखर्य्याभिधः कण्ठशीर्षताल्वोष्ठदन्तगः । जिह्वामूलाग्रपृष्ठस्थस्तथा नासाग्रतः क्रमात् । कण्ठताल्वोष्ठकण्ठस्थः कण्ठोष्ठद्वयतस्तथा । समुत्पन्नान्यक्षराणि क्रमादादिक्षकावधि इति अलं विस्तरेण । कुण्डलिनीध्यानान्तरमाह अन्यत्र । ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्वयम्भुलिङ्गवेष्टिनीम् । श्यामां सूक्ष्मां सृष्टिरूपां सृष्टिस्थितिलयात्मिकाम् । विश्वातीतां ज्ञानरूपां चिन्तयेदूर्ध्व वाहिनीम् । तथा ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीमिष्टदेवस्वरूपिणीम् । सदा षोड़शवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम् । नवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम् । पूर्णचन्द्रप्रभां रक्तां सदा चञ्चललोचनाम् इति । रक्तामिति सुन्दरीविषये ज्ञेयमिति शाक्तानन्दतरङ्गिणीकारः । वस्तुतस्तु सर्वदेवताविषये एव कुण्डलिनी रक्तवर्णत्वेन ध्येया न तु श्यामवर्णत्वेन प्रायः सर्वतन्त्रे सर्वसंग्रहे च कुण्डलिन्यास्तड़िदाकारत्वकथनात् । श्यामामित्यनेन शीतकाले भवेदुष्णा उष्णकाले च शीतला । प्रतप्तकाञ्चनाभासा श्यामा स्त्री परिकीर्त्तितत्येतद्वचनाक्रान्तत्वं ज्ञापितम् । न तु श्यामवर्णत्वमतः सर्वशास्त्रसामञ्जस्यामिति । चक्र-

तन्मध्ये परमा कलातिकुशला सूक्ष्मातिसूक्ष्मा परा नित्यानन्दपरम्परातिविगलत्पीयूषधाराधरा। ब्रह्माण्डादिकटाहमेव सकलं यद् भासया भासते सेयं श्रीपरमेश्वरी विजयते नित्यप्रबोधोदया ॥ १२ ॥

भेदनात् पूर्वं ब्रह्मद्वारमध्ये कुण्डलिनीध्यानमाह कङ्कालमालिन्याम्। कोटिचन्द्रप्रतीकाशां परब्रह्मस्वरूपिणीम्। चतुर्भुजां त्रिनेत्रां च वराभयकरां तथा। तथा पुस्तकवीणे च धारिणीं सिंहवाहिनीम्। गच्छन्तीं स्वासनं भीमां नानारूपधरात्मिकामिति ॥ १० ॥ ११ ॥

स्वयम्भुलिङ्गवेष्टितकुण्डलिन्यूर्ध्वे समसूत्रपातन्यायेन दण्डाकारेण लिङ्गाग्रपर्य्यन्तास्थितां परशक्तिमाह तन्मध्ये इति। अस्यार्थः यद्भासया यस्याः शक्त्या दीप्त्या ब्रह्माण्डादितत्कटाहंच भासते प्रकाशते सेयं श्रीपरमेश्वरी तन्मध्ये स्वयम्भुलिङ्गे कुण्डलिनीवेष्टनोर्ध्वे विजयते सर्वान् वशवर्त्तिनः कृत्वा तिष्ठतीत्यर्थः। सा किम्भूता परमा अघटनघटनपटीयसी माया। कला नादशक्तिरूपा कुण्डलिन्यभेदशरीरिणी। तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम्। कला कुण्डलिनी सैव नादशक्तिः शिवोदिता। तथान्यत्र, तस्योपरि मनो ध्यायेत् चित्कलामीशमाश्रिताम्। प्रदीपकलिकाकारां कुण्डल्यभेदरूपिणीम् इति। तथा कालिकाश्रुतौ। तस्याः शिखायामध्ये तु अथ ऊर्ध्वं व्यवस्थिताम्। स ब्रह्मा सः शिवः सूर्यः स एव परमेश्वरः। स एव विष्णुः स प्राणः स कलाग्निः स चन्द्रमाः।इति कुण्डलिनीं ध्यात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते इति।तस्याः शिखाया मध्ये त्रिवलयस्योर्ध्वे व्यवस्थितां परमां कलां नादरूपामित्यर्थः। इति ललितारहस्यकारः। अतिकुशला सृष्टिसम्पादनयोग्यतारूपकौशलवती-

ध्यात्वैतन्मूलचक्रान्तरविवरलसत्कोटिसूर्य्यप्रकाशं
वाचामीशो नरेन्द्रः स भवति सहसा सर्वविद्याविनोदी।
आरोग्यं तस्य नित्यं निरवधि च महानन्दचित्तान्तरात्मा
वाक्यैः काव्यप्रबन्धैः सकलसुरगुरून् सेवते शुद्धशीलः
॥ १३ ॥

त्यर्थः। नित्यानन्दपरम्परेति। नित्यानन्दात् परम्परा परपरक्रम-सम्बन्धो यस्या इत्यर्थः। ततश्च नित्यानन्दो निर्गुणं ब्रह्म तस्मात् सगुणाविर्भावः सगुणात् शक्तिः शक्तेर्नादः नादाद्बिन्दुःबिन्दोः कुण्डलिनी कुण्डलिन्यवान्तररूपेयं चित्कलेत्येवंप्रकारेण नित्यानन्दपरम्परेति भावः। यद्वा नित्यानन्दपरम्परातिविगलत्पीयूष-धाराधरेत्येकविशेषणम्। नित्यानन्दात् परम्परया नित्यानन्दात् परं बिन्दुः तत्परमाज्ञाचक्रं तत्परं विशुद्धचक्रमेवं क्रमेण मूलाधारपर्य्यन्तमतिविगलन्ती या पीयूषधारा सा ध्रियते गृह्यते यया सेत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ १२ ॥

मूलाधारे कुण्डलिनीचिन्तनफलमाह ध्यात्वैतदिति। मूलचक्रेति मूलाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुरिति वचनात् मूलाधारचक्रं तस्यान्तरे मध्ये यद् विवरं गह्वरं तस्मिन् लसत्कोटिसूर्य्यप्रकाशमित्यर्थः। सकलसुरगुरूनिति। सिंहाशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचका इत्यमरोक्त्या सुरगुरुवर्त्तिनः गुरुशब्देन सुरश्रेष्ठा ब्रह्मविष्णुशिवादयः प्रतीयन्ते। ततश्च तदादिदेवान् सेवते स्तवादिवाक्यैस्तोषयतीत्यर्थः स्पष्टमन्यत्। तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः। मूलाधारचक्रं चतुर्दलं रक्तवर्णं वशषस इति स्वर्णाभचतुर्वर्णयुक्तदलकर्णिकायां धरामण्डलं चतुष्कोणमष्टशूलावृतं पीतवर्णम्। तन्मध्याधो धराबीजं चतुर्भुज-

सिन्दूरपूररुचिरारुणपद्ममन्यत् सौषुम्णमध्यघटितं ध्वजमूलदेशे । अङ्गच्छदैः परिवृतं तडिदाभवर्णैर्वाद्यैः सबिन्दुलसितैश्च पुरन्दरान्तैः ॥ १४ ॥

मैरावतारूढं पीतवर्णं वज्रहस्तं चतुर्भुजम् । धराबीजजबिन्दुमध्ये शिशुरूपब्रह्मा चक्रवर्णः चतुर्भुजः दण्डकमण्डल्वक्षसूत्राभयहस्तः चतुर्मुखः । तत्कर्णिकायां रक्तपद्मोपरि चक्राधिष्ठात्री डाकिनी शक्तिः रक्तवर्णा चतुर्भुजा शूलखट्वाङ्गचषकहस्ता । कर्णिकामध्ये विद्युदाकारत्रिकोणं तन्मध्ये कामवायुः कामबीजञ्च रक्तवर्णम् । तदुपरि स्वयम्भुलिङ्गः श्यामवर्णः । तस्योर्ध्वे कुण्डलिनीशक्तिः सार्द्धत्रिवलयाकारा तदूर्ध्वे लिङ्गाग्रे चित्कला दण्डाकारेण स्थितेति ॥ १३ ॥

मूलाधारचक्रं निरूप्य स्वाधिष्ठानचक्रं निरूपयति । सिन्दूरपूरेत्यादि पञ्चभिः । प्रथमस्यायमर्थः । ध्वजमूलदेशे लिङ्गमूलस्थाने अन्यत् आधारचक्राभिन्नं सिन्दूरपूररुचिरारुणपद्मं सिन्दूरस्य पूरणेन यथा मनोहररक्तवर्णं पद्मम् आस्ते इति क्रियासमाहारेणान्वयः । पद्मं विशेषयति सौषुम्णमध्यघटितमिति । सुषुम्णानाडीमध्ये निर्मितं तथाङ्गच्छदैः परिवृतं षट्पत्रयुक्तम् । पुरन्दरान्तैरिति । पुरन्दरो लकारः तदन्तैर्वाद्यैस्तेन बभमयरलेति षड्भिस्तडिदाभवर्णैर्दलवत्परिवृतः तेन दलावच्छेदे वर्णयोगः प्रतीतः । वर्णान् विशेषयति सबिन्दुलसितैरिति । बिन्दुना सह वर्त्तमानाः सबिन्दवः लसिताः प्रकाशिताः । सबिन्दवश्च ते लसिताश्चेति तैरित्यर्थः । ततश्चात्र विशेष्यविशेषणभावकल्पने विशेषणीभूतबिन्दौ लसितत्वकारणत्वं प्रतीयते । सुरापः पततीत्यत्र कर्तृविशेषणसुरापाने पतनकर्तृत्ववदिति । यद्वा बिन्दूनां लसितं बिन्दुलसितं बिन्दुप्रकाशः तेन सह वर्त्तमानैर्वाद्यैरित्यर्थः ॥ १४ ॥

तस्यान्तरे प्रविलसद्विशदप्रकाशमम्भोजमण्डलमथो वरुणस्य तस्य । अर्द्धेन्दुरूपलसितं शरदिन्दुशुभ्रं वङ्कारबीजममलं मकराधिरूढम् ॥ १५ ॥

एतत् पद्मकर्णिकायामम्भोजमण्डलस्थितिमाह तस्यान्तरे इति । तस्य पद्मस्य अन्तरे मध्ये अम्भोजमण्डलमम्भोजाकारमण्डलं प्रविलसत् प्रकाशमानम् । तत् किम्भूतं विशदप्रकाशं शुक्लवर्णं पुनः किम्भूतमर्द्धेन्दुरूपलसितमर्द्धचन्द्रयुक्तमित्यर्थः इदं जलमण्डलं तदाह सारदायाम् । अम्भोजमभसो भूमेश्चतुरस्रं सवज्रकमित्यादि । एतन्मण्डललक्षणमाह राघवभट्टः । अर्द्धचन्द्रं कृत्वा तदुभयभागे सरोजद्वयं कुर्य्यात् तदुक्तमाचार्यैः । अब्जोपेतार्द्धेन्दुमत् बिम्बमिति । मण्डलमध्ये वरुणबीजस्थितिमाह अथ इति । ताम्यति जलाधिष्ठातृत्वेन प्रसिद्धस्येत्यर्थः मकराधिरूढमिति । पाशहस्तञ्च तदाह । तदन्तर्वारुणं बीजं श्वेतं मकरवाहनम् । पाशहस्तं तदर्द्धञ्च हरिं श्यामं चतुर्भुजमिति । अयं वरुणबीजस्वरूपो विकारो यवर्गीयः कुलाकुलचक्रे भूतलिपिमन्त्रे च तद्वकारस्यैव यलवर्णत्वेनाभिधानात् स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

वरुणबीजस्याङ्के विष्णुस्थितिमाह तस्याङ्क इति । अङ्के बीजमस्तकस्य बिन्दुमध्ये धराबीजबीन्दौ ब्रह्मणः स्थितिदर्शनादत्रापि तथा दृष्टपरिकल्पनान्यायात् एवं वक्ष्यमाणसर्वत्र बोध्यं कलितः स्थित इत्यर्थः । नीलप्रकाशरुचिरश्रियमादधन इति । नीलज्योतिषां या मनोज्ञा शोभा तां दधानः इत्यर्थः तेन नीलतेजः पुञ्जशरीरीति यावत् । श्रीवत्सकौस्तुभधर इति तद्ध्यानमाह गौतमीये । कौस्तुभं हृदये रत्नं सूर्यायुतसमप्रभम् । तदधो वन-

तस्याङ्कदेशकलितो हरिरेव पायात् नीलप्रकाशरुचिरश्रियमादधानः। पीताम्बरः प्रथमयौवनगर्वधारी श्रीवत्सकौस्तुभधरोधृतवेदबाहुः ॥ १८ ॥

माला च चन्द्रायुतसमप्रभा। कौस्तुभोर्ध्वे च श्रीवत्सं चन्द्रायुतसमप्रभमिति। हरिहस्ते अस्त्रमाह तन्त्रान्तरे। पाशहस्तं तदङ्के च हरिं श्यामं चतुर्भुजम्। शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं पीतवाससमिति। पाशहस्तं वरुणमिति पूर्वेणान्वयः। अन्यत्र पीताम्बरं शान्तमूर्त्तिं वनमालाविभूषितमिति। मूलाधारे हंसपृष्ठे ब्रह्मणस्थितिदर्शनादत्र गरुड़ोपरि विष्णुश्चिन्तनीयः ॥ १६ ॥

एतत्पद्मे राकिणीशक्तिस्थितिमाह। अत्रैवेति स्पष्टम्। राकिणीध्यानविशेषमाह श्यामां शूलाब्जहस्तां डमरुकरयुतां तीक्ष्णटङ्कं वहन्तीमुग्रां रक्तत्रिनेत्रां कुटिलसविलसद्दन्तदंष्ट्रप्रभाभिः। दीप्तां तां देवदेवीं द्वितयकमलगां रक्तधारैकनासां शुक्लान्नसक्तचित्तामभिमतफलदां राकिणीं चिन्तयेत्ताम्। अत्र पद्मान्तरे राकिण्याः स्थितिदर्शनात् सर्वत्र रक्तपद्मान्तरोपरि षट्शक्तीनां स्थितिरिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

स्वाधिष्ठानपद्मादिचिन्तनफलमाह स्वाधिष्ठानाख्यमिति। स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुरिति। अहङ्कारदोषादीत्यादिना कामक्रोधादयो गृह्यन्ते तेन कामादिषड्रिपवः क्षीयन्ते इत्यर्थः। मोहान्धतिमिरचये इति दुर्निवार्य्यमोहान्धकारसमूहे इत्यर्थः। ततश्च मायामोहरूपान्धकारनाशाय ज्ञानरूपसूर्य्यमाप्नोतीति भावः स्पष्टमन्यत् तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः। स्वाधिष्ठानचक्रं सिन्दूरवर्णषड्दलं तडिदाभासबिन्दुबभमयरल इति षड्दलं युक्तदलं तत्कर्णिकायां मध्यस्थलार्द्धचन्द्रयुक्ताष्टपद्माकारम-

अत्रैव भाति सततं खलु राकिणी सा नीलाम्बुजोदरसहोदरकान्तिशोभा । नानायुधोद्यतकरैर्लसिताङ्गलक्ष्मीः दिव्याम्बराभरणभूषितमत्तचित्ता ॥ १७ ॥

स्वाधिष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद् यो मनुष्यस्तस्याहङ्कारदोषादिकसकलरिपुः क्षीयते तत्क्षणेन । योगीशः सोऽपि मोहाद्भुततिमिरचये भानुतुल्यप्रकाशो गद्यैः पद्यैः प्रबन्धैर्विरचयति सुधावाक्यसन्दोहलक्ष्मीः॥१८॥

म्भोजमण्डलं शुक्लवर्णं तन्मध्ये वमिति वरुणबीजं मकराधिरूढं पाशहस्तं तत्क्रोड़े विष्णुर्गरुड़ोपरि स्थितश्चतुर्भुजः शङ्खचक्रगदापद्मधारी पीताम्बरः वनमालाश्रीवत्सकौस्तुभधारी युवरूपः पद्मकर्णिकायां रक्तपद्मोपरि राकिणी शक्तिः श्यामवर्णा चतुर्भुजा शूलाब्जडमरुटङ्कधरा त्रिनेत्रा कुटिलदंष्ट्रा भयङ्करी शुक्लान्नरक्तधाराभिलासिनीति ॥ १८ ॥

मणिपूरचक्रं निरूपयति तस्योर्ध्वे इत्यादि त्रिभिः । तस्य स्वाधिष्ठानस्येत्यर्थः । दशदललसिते इति । दशदलैर्लसिते प्रकाशिते पद्मे इति शेषः । पद्मे किंभूते पूर्णमेघप्रकाशे कृष्णवर्णे । डादिफान्तैः डढण तथदधन पफेति दशवर्णैरुपहितं युक्तं जठरं मध्यं यस्य तद्रूपे इत्यर्थः । स चन्द्रैरिति । चन्द्रोऽर्द्धचन्द्रः युगलाध्यवाहित्वाद्बिन्दुश्च ताभ्यां सह वर्त्तमानैर्वर्णैरित्यर्थः । वैश्वानरस्य वन्हेः । अरुणमिहिरसमं बालार्कसदृशमित्यर्थः । स्वस्तिकाख्यैरिति । स्वस्तिकं नाम मध्यमूर्द्ध विदिग्गतचतुर्वक्त्रम् । रेखाद्वयमिति राघवभट्टोक्तं तत्प्रकारैस्त्रिभिः स्वस्तिकैः त्रिकोणावच्छेदे अभिलषितमित्यर्थः । अत्र वन्हिमण्डले वन्हिबीजं रम् ॥ १९ ॥

तस्योर्ध्वे नाभिमूले दशदललसिते पूर्णमेघप्रकाशे नीलाम्भोजप्रकाशैरुपहितजठरे डादिफान्तैः सचन्द्रैः। ध्यायेद्वैश्वानरस्यारुणमिहिरसमं मण्डलं तत् त्रिकोणं तद्बाह्ये स्वस्तिकाख्यैस्त्रिभिरभिलसितं तत्र वन्हेः स्वबीजम् ॥ १९॥

ध्यायेन्मेषाधिरूढं नवतपननिभं वेदबाहूज्ज्वलाङ्गं तत् क्रोड़े रुद्रमूर्त्तिर्निवसति सततं शुद्धसिन्दूररागः। भस्मालिप्ताङ्गभूषाभरणसितवपुर्वृद्धरूपी त्रिनेत्रो लोकानामिष्टदाताभयलसितकरः सृष्टिसंहारकारी ॥ २० ॥

भस्मालिप्ताङ्गभूषाभरणसितवपुरिति। भस्मलेपनाङ्गभूषाभरणाभ्यां शुक्लीकृतदेह इत्यर्थः। ध्यायेन्मेषेति। ध्याने विशेषमाहान्यत्र। मेषस्थं साक्षसूत्रञ्च शक्तिहस्तं स्मरेत्तत इति। विशेषानभिधानादन्यहस्तद्वये वराभयौ चिन्तनीयौ ध्यानान्तरे तथादर्शनात्। लोकानामिष्टदाता वरदातेत्यर्थः। अभयलसितकरस्तेन वराभयधारीति भावः अत्र वृषोपरि रुद्रो ध्येयः स्पष्टमन्यत् ॥२०॥

अत्रास्त इति। विविधरचनेति। विविधेन मणिमुक्तादियोगेन चित्तविचित्रघटनेन विरचना यत्त तादृशमलंकृतं यस्य इत्यर्थः। यद्वा विविधविरचनया अलङ्कारो धार्य्यते यत्तेत्यर्थः। अत्त लाकिनीध्यानविशेषमाह। नीलां देवीं त्रिवक्त्वां त्रिनयनलसितां दंष्ट्रिणीमुग्ररूपां वज्रं शक्तिं दधानामभयवरकरां दक्षवामे क्रमेण। ध्यात्वा नाभिस्थपद्मे दशदलविलसत्कर्णिके लाकिनीं तां मांसाशीं गौररक्तामृकहृदयवर्तीं चिन्तयेत् साधकेन्द्रः। नाभिपद्मचिन्तनमाह ध्यात्वैतदित्यादि। नाभिपद्मं मणिपूराख्यम्। तत्पद्मं मणिवद्भिन्नं मणिपूरं तथोच्यते इति गौतमीयात्। अन्यत्

अत्रास्ते लाकिनी सा सकलशुभकरी वेदबाहूज्ज्वलाङ्गी श्यामा पीताम्बराद्यैर्विविधविरचनालङ्कृता मत्तचित्ता। ध्यात्वैतन्नाभिपद्मं प्रभवति नितरां संहृतौ पालने वा वाणी तस्याननाब्जे निवसति सततं ज्ञानसन्दोहलक्ष्मीः ॥ २१ ॥

तस्योर्ध्वे हृदि पङ्कजं सुललितं वन्धूककान्त्युज्ज्वलं काद्यैर्द्वादशवर्णकैरुपहितं सिन्दूररागान्वितैः । नाम्ना-

स्पष्टम् । तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । नाभिपद्मं मेघवर्णदशदलं तद्दलेषु निभासबिन्दु डढण तथदधनपफ इति दशवर्णयुक्तं तत्कर्णिकायां त्रिकोणाकारं त्रिकोणवहिः स्वस्तिकायुक्तं रक्तवर्णं वन्हिमण्डलम् । तन्मध्ये रमिति वन्हिबीजं रक्तवर्णं मेषाधिरूढं चतुर्भुजं वज्रशक्तिवराभयधरम् । तत् क्रोडे रुद्रः वृषारूढो रक्तवर्णो द्विभुजो वराभयधारी भस्मलेपनशुक्लाभरणाभ्यां शुक्लीकृतदेहः वृद्धरूपः । पद्मकर्णिकायां रक्तपद्मोपरि लाकिनीशक्तिः नीलवर्णा त्रिवक्त्रा त्रिनेत्रा चतुर्भुजा वज्रशक्त्यभयवरकरा घोरदंष्ट्रा रक्तयुक्तखेचरान्नमांसाभिलासिनीति ॥ २१ ॥

हृदि पङ्कजं निरूपयति । तस्योर्ध्वे इत्यादि षड्भिः । हृदि पङ्कजमिति । एवम्भूतं पङ्कजं हृदि ध्यायेदिति क्रियाध्याहारेणान्वयः । सुललितं सुस्निग्धमित्यर्थः । काद्यैरिति । कखगघङ चछजझञ टठ इति द्वादशवर्णकैरिति बोध्यम् । तैरुपहितं युक्तमित्यर्थः । नाम्नानाहतसंज्ञकमिति । शब्दब्रह्ममयः शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते । अनाहताख्यं पद्मं तत् मुनिभिः परिकीर्त्तितम् । इति वचनादनाहतनाम पद्ममिति तात्पर्य्यम् । यतः सुरतरुं कल्पतरु-

नाहतसंज्ञकं सुरतरुं वाञ्छातिरिक्तप्रदं वायोर्मण्डलमत्र धूमसदृशं षट्कोणशोभान्वितम् ॥ २२॥

तन्मध्ये पवनाक्षरञ्च मधुरं धूमावलीधूसरं ध्यायेत् पाणिचतुष्टयेन लसितं कृष्णाधिरूढं परम्। तन्मध्ये करुणानिधानममलं हंसाभमीशाभिधं पाणिभ्यामभयं वरञ्च विदधल्लोकत्रयाणामपि ॥ २३ ॥

स्वरूपमतो वाञ्छातिरिक्तफलप्रदमिति हेतुगर्भविशेषणमिति भावः। तत्पद्मकर्णिकायां वायुमण्डलस्थितिमाह वायोरिति ॥ २२ ॥

वायुमण्डलमध्ये वायुबीजमाह तन्मध्य इति। पवनाक्षरं यमिति बीजं मधुरं मनोहरम्। धूमावलीधूसरमिति। धूमश्रेण्यावृतदेहत्वात् धूमधूम्रवर्णमिति भावः। कृष्णाधिरूढमिति। कृष्णसाराधिरूढमित्यर्थः। वरुणहस्ते पाशदर्शनादत्र वायुहस्तेऽङ्कुशो ध्येयः। वायुबीजमध्ये ईशस्थितिमाह तन्मध्य इति स्पष्टम्। सर्वत्र शिवस्य त्रिनेत्रत्वं शिवस्य त्रिनेत्रत्वादयं त्रिनेत्रः एवं ग्रैवेयाङ्गदहारनूपुरयुतं क्षौमाम्बरं चिन्तयेदित्यादिकर्मान्तरोक्तध्यानप्राप्त—क्षौमाम्बरत्वमीशस्य। एवं कान्तं कान्तशशाङ्ककोटिकिरणं प्रद्योत् कपर्दोज्ज्वलमिति ॥ २३ ॥

अत्र कर्णिकायां काकिनीशक्तिस्थितिमाह अत्रास्ते इति। मत्ता स्वभावस्खलितभावा। पूर्णसुधारसार्द्रहृदयेति। पूर्णः सम्पूर्णः तृप्तिजनको यः सुधारसस्तेनार्द्रं परोपकाराभिमतकोमलं हृदयं चित्तं यस्या इत्यर्थः। यद्वा पूर्णः पूर्णानन्दजनको यः सहस्रदलकमलान्तर्विगलितपरमा-

अत्रास्ते खलु काकिनी नवतडित्पीता त्रिनेत्रा शुभा सर्वालङ्करणान्विता हितकरी सम्यक् जनानां मुदा।
हस्तैः पाशकपालशोभनवरान् संबिभ्रती चाभयं मत्ता पूर्णसुधारसार्द्रहृदया कङ्कालमालाधरा ॥ २४ ॥

एतन्नीरजकर्णिकान्तरलसच्छक्तिस्त्रिकोणाभिधा विद्युत्कोटिसमानकोमलवपुः सास्ते तदन्तर्गतः। बाणाख्यः शिवलिङ्गकोऽपि कनकाकाराङ्गरागोज्ज्वलो मौलौ सूक्ष्मविभेदयुङ्मणिरिवप्रोल्लासलक्ष्म्यालयः ॥ २५ ॥

मृतरसस्तेनार्द्रं परमानन्दोत्फुल्लशिथिलं हृदयं यस्या इत्यर्थः। अन्यत् स्पष्टम्। कृष्णाम्बरपरीधानां नानाभरणभूषिताम्। ध्यायेत् शशिमुखीं नित्यां काकिनीं मन्त्रसिद्धये। इति ध्यानप्रामकृष्णाम्बरत्वमस्या बोध्यम् ॥ २४ ॥

एतत् पद्मकर्णिकामध्ये त्रिकोणं निरूपयति एतदिति। त्रिकोणाभिधा त्रिकोणाकारा शक्तिरित्यनेन त्रिकोणस्याधोमुखत्वं ज्ञापितम्। सा आस्ते इत्यन्वयः। एतत्त्रिकोणं वायुबीजस्याधोदेशे। तदाहान्यत्र। तत्क्रोडे ईशं तदधस्त्रिकोणे बाणलिङ्गकमिति। बाणाख्यलिङ्गं विशेषयति मौलौ सूक्ष्मविभेदः। शिवलिङ्गमस्तकेऽर्द्धचन्द्रबिन्दुयोगात् तद्बिन्दुमध्ये शून्यरूपो विभेदश्छिद्रं तेन युक्त इत्यर्थः। तदाह। यद्वा त्रिकोणान्तर्बाणलिङ्गं कनकाभरणैर्युतम्। चन्द्रार्द्धमस्तकं देवं मध्ये रक्ताम्बुजं परमिति। मध्ये रक्ताम्बुजमिति हृत्पद्मस्य कर्णिकाधोदेशे ऊर्ध्वमुखरक्तवर्णाष्टदलपद्ममित्यर्थः। एतत्पद्मोपरि मानसपूजा कार्य्या। तदुक्तं यथा तन्मध्येऽष्टदलं रक्तं तत्र कल्पतरुं तथा। इष्टदेवासनं चारुचन्द्रातप-

ध्यायेद् यो हृदिपङ्कजं सुरतरुं सर्वस्य पीठालयं देव-
स्यानिलहीनदीपकलिकाहंसेन संशोभितम्। भानोर्मण्डलम-
ण्डितान्तरलसत्किञ्जल्कशोभाधरं वाचामीश्वर ईश्वरोऽपि
जगतां रक्षाविनाशे क्षमः॥ २६॥

विराजितम्। तथा नानापुष्पफलैर्युक्तं मञ्जुवाक्पक्षिशोभितमित्या-
द्यभिधाय तत्र ध्यायेदिष्टदेवं तत्तत्कल्पोक्तमार्गतः इति। अलं
विस्तरेण प्रकृतमनुसरामः। बाणलिङ्गमस्तके बिन्दुप्रकाशदृष्टान्त-
माह मणिरिवेति। यथा सरन्ध्रमणिप्रकाशस्तथा शिवलिङ्गोपरि
बिन्दुप्रकाश इति भावः। प्रोल्लासलक्ष्म्यालय इति। प्रोल्लासः का-
मोद्गमः तच्छोभायुक्त इत्यर्थः॥ २५॥

हृत्पद्मचिन्तनफलमाह ध्यायेदित्यादि द्वाभ्याम्। अस्यार्थः
यो जनो हृदि पङ्कजं ध्यायेत् स जनो वाचामीश्वरो वृहस्पतिसमो
भवति एवं सर्वत्र ईश्वर इत्यादि प्रथमान्तेन भवति क्रियान्वयो
बोध्यः। अत्र पद्मकर्णिकायां हंसरूपजीवात्मास्थितिमाह अनिलही-
नदीपकलिकाहंसेन संशोभितमिति। वायुरहिता या दीपकलिका
तत्सदृशहंसेन संशोभितमित्यर्थः। ततश्च पद्मकर्णिकायां वाता-
हतिरहितस्थिरतरदीपशिखाकारहंसरूपः जीवात्मा वर्त्तते इति भावः
। एतत्कर्णिकायां सूर्य्यमण्डलस्थितिं ज्ञापयति। भानोर्मण्डलम-
ण्डितान्तरलसत्किञ्जल्कशोभाधरमिति। भानोर्मण्डलेन मण्डि-
ता भूषिता ये अन्तर्लसन्तः कर्णिकामध्ये प्रकाशमानाः किञ्ज-
ल्काः केशराः अथवा याः किञ्जल्कशोभास्तां धारयतीत्यर्थः।
अत्र भानुमण्डलमण्डितत्वं किञ्जल्कविशेषणं न त्वन्तरविशेषणं
तथात्वे सर्वस्मिन् पद्मे किञ्जल्कशोभाधरत्वादत्र विशेषोपादानं व्यर्थं

योगीशो भवति प्रियात् प्रियतमः कान्ताकुलस्यानिशं ज्ञानीशोऽपि कृती जितेन्द्रियगणो ध्यानावधानक्षमः। गद्यैःपद्यपदादिभिश्च सततं काव्याम्बुधारावहो लक्ष्मीरङ्गणदैवतं परपुरे शक्तः प्रवेष्टुं क्षणात् ॥ २७ ॥

स्यात् । भानोर्मण्डलमण्डितत्वविशेषणविशिष्टत्वे तादृशाविशिष्टकिञ्जल्कानामन्यत्रासत्वात् तदुपादानं सार्थकमिति । एवञ्च भानोर्मण्डलस्य कर्णिकारूपकत्वे तत्तेजसा सर्वेषां किञ्जल्कानां शोभाधिक्यरूपमण्डितत्वं सम्भवति न त्वेकदेशास्थितत्वे । ततश्च तत्कर्णिकायामादौ कर्णिकाव्यापकं वायुबीजत्रिकोणादिकं ध्येयम् । युक्तञ्चैतत् । मानसार्चने वन्हिमण्डलाय दशकलात्मने नमः इत्यादिना पूजायाम् उपर्य्युपरि क्रमेण वन्ह्यर्कचन्द्रमण्डलास्थितिदर्शनात् दृष्टपरिकल्पना न्यायावतारात् । अलमति विस्तरेण । ईश्वर इति सृष्टिकर्त्ता इत्यर्थः । रक्षाविनाशे क्षमः स्थितिप्रलयकर्त्ता इत्यर्थः । तेन स जनः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्तेति तात्पर्य्यार्थः ॥ २६ ॥

योगीश इति । प्रियात् प्रियतमः कान्ताकुलस्येति योषित् वर्गस्य कर्म्मकुशलः। जितेन्द्रियगण इति । जितेन्द्रियाणां मध्ये गण्यते तुल्यत्वेन गृह्यते असावित्यर्थः । ध्यानावधानक्षमः ध्याने ब्रह्मचिन्तने अवधानाय स्थिरमनोऽभिनिवेशं कर्त्तुं क्षमः समर्थ इत्यर्थः । काव्याम्बुधारावह इति । काव्यरूपाम्बूनां धारा अविच्छेदनिःसरणम् उह्यते धार्य्यते येन तादृशी भवतीति । लक्ष्मीरङ्गणदैवतः । विष्णुसदृश इत्यर्थः । यद्वा लक्ष्मीः सम्पत्तिः रङ्गणम् आनन्दानुभवः दैवम् अदृष्टं तत्समूहो दैवता जनतावत् ततश्च लक्ष्मीभीरङ्गणाय दैवता यस्येति बहुव्री-

विशुद्धाख्यं कण्ठे सरसिजममलं धूमधूम्रावभासं स्वरैः सर्वैः शोणैर्दलपरिलसितैर्दीपितं दीप्तबुद्धेः। समास्ते पूर्णेन्दुप्रथिततमनभोमण्डलं वृत्तरूपं हिमच्छायानागोपरिलसिततनोः शुक्लवर्णाम्बरस्य॥ २८॥

ह्यर्थे णप्रत्ययेन तत्पदं सिद्धम् अत एवोक्तम्॥ इह भुक्त्वा वरान् भोगानन्ते मुक्तिपदं व्रजेदिति। परपुरे शक्तः प्रवेष्टुं क्षणादिति। दुर्गद्वारपालादिना दुर्गमीकृतायामपि परपुर्य्यां प्रवेष्टुं शक्तः प्रवेशकारणभूतादर्शनाकाशगमनादियोग्यतापन्नो भवतीत्यर्थः। अत्र केचित् दैवतमिति विद्वन्तं पठित्वा यद्यपि जनविशेषणतया दैवतमित्यस्य पुंस्त्वं भवितुं पार्य्यते तथाप्यजहल्लिङ्गत्वान्नपुंसकत्वमिति वदन्ति। तत्र वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियामित्यमरकोषे दैवतशब्दस्य पुंन्नपुंसकत्वकथनात् दैवत इति विसर्गान्तपाठोऽपि साधुः। प्रदर्शितार्थे तु सुतरां तथेति स्पष्टमन्यत्। तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः। इत्यपद्मं बन्धुकाभं सिन्दूराभासबिन्दु कखगघङचछजझञटठ इति द्वादशवर्णयुक्तद्वादशदलम्। तत्कर्णिकायां षट्कोणाकारवायुमण्डलं धूमाभं तदुपरि सूर्य्यमण्डलं तन्मध्ये विद्युत्कोटिनिभं त्रिकोणं तदूर्ध्वे वायुबीजं कृष्णसाराधिरूढं धूमधूम्राभं चतुर्भुजम् अङ्कुशहस्तं। तत्क्रोड़े हंसाभ ईशः द्विभुजः वराभयकरः त्रिनेत्रः। अत्र कर्णिकायां रक्तपद्मोपरि काकिनीशक्तिः पीतवर्णा चतुर्भुजा पाशकपालवराभयकरा पीतवस्त्रा सर्वालङ्करणान्विता सुधार्द्रहृदया कङ्कालमालाधरा। मध्यत्रिकोणे बाणलिङ्गशिवः अर्द्धचन्द्रबिन्दुरूपमस्तकः स्वर्णवर्णः कामोद्गमोल्लासितः। तदधः स्थिरतरदीपकलिकाकारहंसरूपी जीवात्मा। एतत्कर्णिकाधो रक्तवर्णोर्ध्वमुखाष्ट-

भुजै पाशाभीत्यङ्कुशवरलसितैः शोभिताङ्गस्य तस्य मनोरङ्के नित्यं निवसति गिरिजाभिन्नदेहो हिमाभः। त्रिनेत्रः पञ्चास्यो लसितदशभुजो व्याघ्रचर्म्माम्बराढ्यः सदापूर्वो देवः शिव इति च समाख्यानसिद्धः प्रसिद्धः ॥ ॥ २९ ॥

दलपद्मं। तत्रकल्पवृक्षरत्नवेदीचन्द्रातपपताकाद्यलङ्कृतं मानसपूजास्थानम् ॥ २७ ॥

इदानीं कण्ठदेशे विशुद्धचक्रं निरूपयति विशुद्धाख्यमित्यादि चतुर्भिर्विशुद्धाख्यमिति। विशुद्धिं तनुते यस्माज्जीवस्य हंसलोकनात् विशुद्धं पद्ममाख्यातं आकाशाख्यं महत् परमिति। अस्यार्थः कण्ठे विशुद्धाख्यं विशुद्धनामकं सरसिजं समास्ते इत्यन्वयः। पद्मं विशेषयति अमलमिति तेजोमयत्वात् मलरहितमित्यर्थः। स्वरैः सर्वैः अकारादिविसर्गान्तैः षोडशस्वरैर्दीप्तबुद्धेः निरन्तरयोगाभ्यासेन विषयानुरागरूपमलरहितत्वेन प्रकाशितबुद्धेः साधकस्य सम्बन्धे दीपितं प्रकाशितमित्यर्थः। स्वरैः कीदृशैः दलपरिलसितैरिति। एतेन स्वराणां षोडशत्वादेतत् पद्मं षोडशदलमिति सूचितम् व्यक्तमाहान्यत्र। तदूर्ध्वे षोडशदलं पङ्कजं धूम्रवर्णकम्। युक्तं शोणैः षोडशभिः स्वरैर्बिन्दुविभूषितैः आरक्तकिञ्जल्कयुतं व्योममण्डलमण्डितमिति। तथा पूर्णेन्दुप्रथित तमनभोमण्डलं पूर्णचन्द्रमण्डलवत् सम्पूर्णं शुक्लवर्णञ्च अतएव तत्तद्भूतसमाभानि मण्डलानि विदुर्बुधा इति नारदोक्तवचनेन मण्डलानां तत्तद्दैवतभूतसमानवर्णविधानात् नभसः शुक्लवर्णत्वात् तन्मण्डलस्यापि शुक्लवर्णत्वं प्रतीयते। नभोमण्डलं वृत्तरूपं समास्ते एतत्पद्मकर्णिकायामिति शेषः। शुक्लवर्णाम्बरस्येति। नभोमण्डलस्य मध्ये शुक्लवर्णस्याम्बरस्याकाशस्याङ्के सदापूर्वशिव इति स-

सुधासिन्धोः शुद्धा निवसति कमले साकिनी पीतव-स्त्रा शरं चापं पाशं सृणिमपि दधती हस्तपद्मैश्चतुर्भिः।

माख्यानासिद्धेः सदाशिवनाम्ना ख्यातो देवः सततं निवसतीति द्वितीयश्लोकेनान्वयः। अम्बरस्य कीदृशस्य हिमच्छायानागोपरि-लसिततनोः हिमच्छायया नागः हिमच्छायानागः इति तृतीया-न्ततत्पुरुषेण हिमोपमाविशिष्टनाग इत्यर्थः। यद्वा हिमच्छाया-तुल्यो नाग इति शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपे तत्पदासिद्ध्या शुक्लवर्णनाग इत्यर्थः। अत्र नागो हस्ती व्यक्तमाह भूतशुद्धौ। तदन्तर्व्योमबीजञ्च शुक्लं हैममजस्थितामिति। हैमेति हिमस्याय-मितीदमर्थतद्धितप्रत्ययेन हैमगजः शुक्लहस्ती इत्यर्थः। ततश्च शुक्लहस्त्युपरि परिलसिता प्रकाशमाना तनुर्यस्य तादृशस्ये-त्यर्थः॥ २८॥

पुनः कीदृशस्य भुजैः पाशाभीत्यङ्कुशवरलसितैः शोभि-ताङ्गस्येति। पाशाङ्कुशवराभयहस्तस्येति फलितार्थः। पुनः कीदृ-शस्य मनोरिति। हूमित्याकाशबीजं तदात्मकस्येत्यर्थः। तेनात्र क-र्णिकान्तरे नभोबीजं स्थितं तत्तु उक्तरूपेण चिन्तनीयमिति तात्प-र्य्यम्। सदाशिवं विशेषयति गिरिजाभिन्नदेहइति। अर्द्धनारी-श्वर इत्यर्थः। हिमाभः शुक्लवर्णः ततश्चार्द्धनारीश्वरत्वाद्वामार्द्धदेहं सुवर्णाभं दक्षिणार्धं शुक्लमिति। व्यक्तमाह शुक्लाम्बरेण संवीतं तत्र देवं सदाशिवम्। गिरिजाभिन्नदेहार्द्धं रौप्यहैमशरीरकामिति। तत्र नभोबीजक्रोडे इत्यर्थः। तथा सदा सुधास्राविचन्द्रमसः कलाधोमुखान्वितमिति निर्वाणतन्त्रे। विशुद्धचक्राधिकारे। यन्त्रमध्ये च वृषभं महासिंहासनन्ततः। तस्योपरि सदा गौरी

सुधांशोः सम्पूर्णं शशपरिरहितं मण्डलं कर्णिकायां महा-
मोक्षद्वारं श्रियमभिमतशीलस्य शुद्धेन्द्रियस्य ॥ ३० ॥

दक्षभागे सदाशिवः। त्रिनेत्रः पञ्चवक्त्रश्च प्रतिवक्त्रे त्रिलोचनः। विभूतिभूषिताङ्गश्च रजताचलसोदरः। व्याघ्रचर्मधरोदेवो फणिमालाविभूषित इत्यादि। तस्योपरि सदा गौरीति शिवस्यार्धाङ्गरूपेण स्थितेति व्यक्तमाह तत्रैव। या गौरी लोकमाता च शम्भोरर्द्धाङ्गहारिणीति। लसितदशभुज इति। लावण्येन प्रशंसितदशहस्तयुक्त इत्यर्थः। अत्र देवस्य दशभुजेष्वस्त्रविशेषानभिधानात्। शूलं टङ्कृपाणवज्रदहनान्नागेन्द्रघण्टाङ्कुशान् पाशाभीतिहरं दधानममिताकल्पोज्ज्वलाङ्गं भजे इति ध्यानान्तरे यान्यस्त्राण्युक्तानि तान्यस्य भुजेषु चिन्तनीयानीति ध्येयम्। प्रसिद्ध इति प्राधान्येन ख्यात इत्यर्थः अन्यत् सुगमम् ॥ २९ ॥

एततूपद्मकर्णिकायां साकिनीशक्तिस्थितिमाह। सुधासिन्धोरित्यादि। कमले विशुद्धचक्रकर्णिकायां साकिनी नाम्नी शक्तिर्निसवति इत्यन्वयः। तां विशेषयति सुधासिन्धोः शुद्धा इति। सुधासमुद्रसदृशशुक्लवर्णा तथा च यथा सुधासिन्धोरमृतमयसुशीतलशुक्लत्वं तथा ज्योतिःस्वरूपायाः साकिन्या उत्तापरहितशुक्लाकिरणमिति भावः। ध्यानान्तरे साकिनीं विशेषयति। देवीं ज्योतिःस्वरूपां त्रिनयनलसितां पञ्चवक्त्राभिरामां हस्तैः पद्मैश्च पाशं सृणिमपि दधतीं पुस्तकं ज्ञानमुद्राम्। ध्यायेत् कण्ठस्थपद्मे निखिलपशुजनोन्मादिनीमस्थिसंस्थां दुग्धान्ने प्रीतियुक्तां मधुमदमुदितां साकिनीं साधकेन्द्र इति। ज्योतिःस्वरूपां ज्योतिषां स्वभावतः शुक्लवर्णत्वेनेयं शुक्लवर्णा। अत्र ध्यानद्वये द्विविधास्त्र-

इह स्थाने चित्तं निरवधि विनिधायात्तसम्पूर्णयोगः
कविर्वाग्मी ज्ञानी स भवति नितरां साधकः शान्तचेताः ।

दर्शनादिच्छाविकल्पः। इयं देवी कर्णिकान्तश्चन्द्रमण्डले वर्त्तते। तदाह प्रेमयोगतरङ्गिण्याम्। तत्रास्ते साकिनी शक्तिः सुधांशोर्मण्डले शुभे इति। एतत्कार्णिकायां शुभ्रांशोश्चन्द्रस्य शशपरिरहितं निष्कलङ्कं सम्पूर्णमण्डलमपि विलसतीति पूर्वक्रियायामन्वयः। मण्डलं विशेषणेन प्रशंसति महामोक्षेत्यादि। एतन्मण्डलं शुद्धेन्द्रियस्य जितेन्द्रियस्य महामोक्षद्वारं निर्वाणमुक्तिमाहुः। एतच्चिन्तनादियोगमार्गमवलम्ब्य मुक्तिमाप्नोतीति भावः। श्रियमभिमतशीलस्येति। श्रियं योगलक्ष्मीमभिमन्यते आकाङ्क्षतीति श्रियमभिमतम्। तादृशं शीलं स्वभावो यस्य तद्रूपस्य शुद्धेन्द्रियस्येति विशिष्टार्थः। अत्र कर्णिकायां चन्द्रमण्डलादिस्थितिप्रकारस्तु आदौ कर्णिकान्तर्नभोमण्डलं तन्मध्ये त्रिकोणं तदन्तश्चन्द्रमण्डलं तन्मध्ये नभोबीजादिकमिति। तद्यथा कर्णिकायां त्रिकोणस्थं पूर्णचन्द्रन्तु चिन्तयेत्। हैमाभं गजमारूढमाकाशं तत्र चिन्तयेत्। शुक्लाम्बरेण संवीतं तत्र देवः सदाशिव इति। शुक्लाम्बरेण सम्वीतमाकाशमिति ॥ ३० ॥

विशुद्धचक्रचिन्तनफलमाह इह स्थाने इति। आत्मसम्पूर्णयोग इति। आत्मनि ब्रह्मणि सम्पूर्णो सर्वव्यापकत्वेन परिपूर्णो योगो ज्ञानं यस्य तादृशः। आत्तसम्पूर्णयोग इति आत्तः प्राप्तः सम्पूर्णयोगो येनेत्यर्थः। अतएवोक्तं श्रीमदाचार्यैः। पूर्णबोधात्मना तिष्ठेत् पूर्णाचलसमुद्रवदिति। ततश्च यः साधक इह स्थाने निरवधि चित्तं विनिधायात्तसंपूर्णयोगो भवति स ज्ञानी उपदेशं विना सर्वशास्त्रार्थवेत्ता शान्तचित्तः शान्तिगुणाव-

त्रिकालानां दर्शी सकलहितकरो रोगशोकप्रमुक्तश्चिरञ्जीवी जीवी निरवधि विपदां ध्वंसहंसप्रकाशः ॥ ३१ ॥

लम्बिचित्तः । दया भूतेष्वलोलुपत्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् । तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नाभिमानितेत्यादिगुणोपहितचित्त इति यावत् । त्रिकालानां दर्शीति । अत्र केचित् ज्ञानलक्षणात्मकाः लौकिकसन्निकर्षरूपयोगधर्मेण सर्वं पश्यन्तीति । अन्ये तु तादृशजनस्यात्मप्रत्यक्षे तत्र भासमानसर्वप्रमेयवस्तूनां प्रत्यक्षो भवतीति वदन्ति । रोगशोकप्रमुक्तः सिद्धमन्त्रत्वाद्रोगमुक्तश्चिरजीवी छिन्नमायापाशत्वात् शोकरहित इत्यर्थः । स जीवी जनः नितरामतिशयेन कविर्भवति एवं सर्वत्र भवति क्रियान्वयः । निरवधिविपदां ध्वंस इति । अवधिः सीमा तद्रहितविपत् निरवधिविपत् आदिना पापपुण्यरूपकर्म्मबन्धे नानाविपत्तिरिति यावत् । तेषां ध्वंसाय विपत्तिप्रागभावासमानकालीनाविपत्तिनाशाय फलतो मोक्षाय हंसस्य सहस्रदलकमलकर्णिकान्तर्गतहंसरूपान्तरात्मनः प्रकाशो यस्य तादृशो भवतीति स्पष्टमन्यत् ।

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः कण्ठमूले विशुद्धचक्रं षोडशदलं धूमधूम्ररूपं आरक्तकेशरं रक्तवर्णसबिन्दुकषोडशस्वरयुक्तम् । कर्णिकायां नभोमण्डलम् वृत्तरूपं शुक्लवर्णम् । तन्मध्ये त्रिकोणं तत्र चन्द्रमण्डलम् । तदुपरि हं इति नभोबीजं शुक्लवर्णं शुक्लाम्बरपरीधानं शुक्लगजारूढं चतुर्भुजं पाशाङ्कुशवराभयधरं तत्क्रोडे वृषभोपरिस्थितमहासिंहासने सदाशिवः अर्द्धनारीश्वरत्वादर्द्धाङ्गसुवर्णाभाद्धाङ्गशुक्लाभः पञ्चवक्त्रः त्रिनेत्रः दशभुजः शूलटङ्कखड्गवज्रदहननागेन्द्रघण्टाङ्कुशपाशाभययुक्तदशहस्तः व्याघ्रचर्म्माम्बरः भस्मलिप्तसर्वाङ्गः नागहारशोभितः सुधास्राव्यधोमुखार्द्धचन्द्रशेखरः

आज्ञा नामाम्बुजन्तद्धिमकरसदृशं ध्यानधामप्रकाशं हक्षाभ्यां वै कलाभ्यां परिलसितवपुर्नेत्रपत्रंसुशुभ्रम्। तन्म-

एतत्कर्णिकायां चन्द्रमण्डलमध्ये अस्योपरि स्थिता साकिनी शक्तिः शुक्लवर्णा चतुर्भुजा पाशाङ्कुशधनुःशरकरा पीताम्बरा पञ्चवक्त्रा त्रिनेत्रेति ॥ ३१ ॥

इदानीं भ्रूमध्यस्थिताज्ञाचक्रं निरूपयति आज्ञा नामाम्बुजमित्यादि सप्तभिः। आज्ञासंक्रमणं तत्र भ्रुवोराज्ञेति कीर्तितम्। आज्ञा नामेति अत्र भ्रुवोराज्ञासंक्रमणादाज्ञा नाम ततश्च तन्नामकंतत्प्रसिद्धमम्बुजमास्ते इति क्रियाऽध्याहारेणान्वयः। एतत् पद्मं भ्रूमध्ये स्थितं तद्यथा। तालुकण्ठं प्रविश्योर्ध्वं भ्रूयुगान्ते सितं शुभम्। द्विदलं हक्षवर्णाभ्यां मनोऽधिष्ठितमम्बुजमिति पद्मं विशेषयति हिमकरसदृशमिति। चन्द्रवच्छुक्लवर्णमित्यर्थः। तथा ध्यानधामप्रकाशं ध्यानस्य धाम्ना तेजसा तेजोरूपशक्त्या प्रकाशो यस्येत्यर्थः। अत्र ध्यानशक्त्या धामवत् प्रकाशितावयवमित्यर्थः। वर्णानां कलाबीजत्वात्तत्र कलापदप्रयोगः नेत्रपत्रं द्विदलं सुशुभ्रमिति। हक्षाभ्यां सुशुभ्रमित्यर्थः। तथा च स्वभावशुभ्रं हक्षवर्णयोगेनातिशुभ्रमिति भावः। एतेन हक्षवर्णयोरपि शुक्लत्वं सूचितं शुक्लयोगेनैव शुक्लस्यातिशय्यसम्भवात्। यद्वा आज्ञाचक्रं हिमकरसदृशं चन्द्रस्यामृतमयशीतकिरणवत् शीतकिरणं तथा सुशुभ्रञ्च। हक्षाभ्यां कर्बूरवर्णाभ्यामिति बोद्धव्यम्। तदाह ईश्वरकार्त्तिकेयसंवादे। आज्ञाचक्रं तदूर्ध्वे तु शुक्लं द्विदलमण्डितम्। कर्बुरहक्षलसितं मनोधिष्ठितरञ्जितमिति। एतत्कर्णिकायां हाकिनीशक्तिस्थितिमाह तन्मध्य इति। सा हाकिनी नाम्नी प्रसिद्धा। विद्यां पुस्तकमुद्रां वराभयरूपां तेनास्या भुजेषु षड्विधायुधदर्शनात् षड्भुजेयम्।

ध्येे हाकिनी सा शशिसमधरावक्त्रषट्कं दधाना विद्यां मुद्रां कपालं डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता ॥ ३२ ॥

केचित्तु, विद्यामुद्रामित्येकविभक्त्यन्तं पठित्वा विद्यायै मुद्रां विद्यामुद्रां व्याख्यामुद्रामिति व्याख्यायास्याश्चतुर्भुजत्वं वदन्ति। किन्तु नानापुस्तके पृथग्विभक्त्यन्तपाठो दृश्यते इति सुधीभिर्विवेच्यम्। ध्यानान्तरेण हाकिनीं विशेषयति चक्रस्थां शुक्लवर्णां डमरुकरयुतामक्षसूत्रं कपालं विद्यां मुद्रां दधानां त्रिनयनविलसद्वक्त्रषड्वक्त्रयुक्ताम्। हारिद्राख्ये प्रसक्तां मधुमदमुदितां शुक्लमब्जं सुरूढां देवीं देवेन्द्ररत्नाकरमधुमुदितां भावयेत् हाकिनीं तामिति स्पष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥

एतत्पद्म मनःस्थितिमाह एतत्पद्मान्तराल इति। सूक्ष्मरूपमतीन्द्रियमित्यर्थः। ननु मनसोऽतीन्द्रियत्वात् तत्सत्तायां किं प्रमाणमित्याह प्रसिद्धमिति। अनादिपुरुषपरम्पराप्राप्तप्रत्यक्षकरणत्वेन प्रसिद्धम्। तथा सङ्कल्पञ्च विकल्पञ्च कुर्वाणा तु मनो भवेदित्यादिशास्त्रप्रमाणसिद्धञ्च। अत्र मानसस्थानं वक्ष्यमाणवेदादिबीजस्योर्ध्वदेशे वक्ष्यमाणवचनात्। अतएव शिवलिङ्गस्थितिमाह योनौ तत्कर्णिकायामिति। कर्णिकान्तस्त्रिकोणे इतरशिवपदम् इतरनामकशिवरूपं वस्तुनि वसतीति पूर्वक्रियान्वयः। लिङ्गचिह्नप्रकाशं लिङ्गरूपेण भासमानमित्यर्थः इदं लिङ्गं शुक्लवर्णं तदाह भूतशुद्धौ तदन्तस्थेतरं लिङ्गं स्फटिकाभं त्रिलोचनमिति लिङ्गं विशेषयति विद्युन्मालाविलासमिति। अत्र प्रणवस्थितिमाह परमेत्यादि। कर्णिकायां वेदादिबीजं प्रणवोपि वसतीत्यन्वयः। बीजं विशेषयति परमकुलपदमिति। कुलं शक्तिस्तदत्र त्रिकोणाकारपदं स्थानं परमं विद्युदाकारादिना उत्कृष्टं कुलं

एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धं
योनौ तत्कर्णिकायामितरशिवपदं लिङ्गचिन्हप्रकाशम्।
विद्युन्मालाविलासं परमकुलपदं ब्रह्मसूत्रप्रबोधं वेदानामा-
दिबीजं स्थिरतरहृदयश्चिन्तयेत्तत्क्रमेण ॥ ३३ ॥

पदं यस्य तादृशमित्यर्थः। तथा च तद्बीजं त्रिकोण-मध्यवर्त्तीति पर्य्यवस्यति। व्यक्तमाह कर्णिकायां त्रिकोण-स्थमात्मानं प्रणवाकृतिम्। ज्वलद्दीपनिभञ्चोर्ध्वं नाद-रूपं मनोहरम्। बिन्दुर्मकाररूपश्च तदूर्ध्वं मानसालय इति। नन्वत्र परमकुलपदस्य प्रणवाधारत्वेनापृथक्त्वे मूलाधरं स्वाधि-ष्ठानं मणिपूरमनोहरम्। विशुद्धमाज्ञाचक्रञ्च बिन्दुर्भूयः कलापदम्! निबोधिका तथार्द्धेन्दुर्नादो नादान्त एव च। उन्मनी विष्णुचक्रञ्च ध्रुवमण्डलिकः शिवः। इत्येतत् षोडशाधारं कथि-तं योगिदुर्लभमिति वचने षोडशाधारगणनायां कलापदस्य पृथग-भिधानं कथं सङ्गच्छते इति चेन्न। तत्कलापदं नाज्ञाचक्रस्थं कि-न्तु वक्ष्यमाणमहानादोर्ध्वे शून्यदेशे स्थितमित्येतन्महानादप्रस्तावे स्फुटीभविष्यामः ब्रह्मसूत्रप्रबोधमिति। ब्रह्मसूत्रं चित्रिणीनाडी त-स्याः प्रबोधः प्रकाशो येनेत्यर्थः। अतएव पूर्वमुक्तं प्रणवविलसितेति। तदिति प्रदर्शितहाकिनीमन इतरलिङ्गवेदादिबीजरूपं तत्सर्वं स्थिरतरहृदयः सन् क्रमेण चिन्तयेदित्यर्थः। क्रमोऽत्र न ग्रन्थ-कारोक्तपाठक्रमः किन्तु पाठक्रमाच्छाब्दक्रमस्य बलवत्त्वात् प्रद-र्शितशाब्दक्रमो गृह्यते। एवञ्च पद्मकर्णिकायां हाकिनीशक्ति-स्तदूर्ध्वे त्रिकोणे इतरलिङ्गं तदूर्ध्वे त्रिकोणे प्रणवस्तदूर्ध्वे मन इ-त्येवं क्रमेण चिन्तयेदिति ॥ ३३ ॥

ध्यानात्मा साधकेन्द्रो भवति परपुरे शीघ्रगामी मुनीन्द्रः सर्वज्ञः सर्वदर्शी सकलहितकरः सर्वशास्त्रार्थवेत्ता। अद्वैताचारवादी विलसति परमापूर्वसिद्धिप्रसिद्धो दीर्घायुः सोऽपि कर्त्ता त्रिभुवनभवने संहृतौ पालने च ॥ ३४ ॥

तदन्तश्चक्रेऽस्मिन्निवसति सततं शुद्धबुद्ध्यन्तरात्मा प्रदीपाभज्योतिः प्रणवविरचनारूपवर्णप्रकाशः । तदूर्ध्वे च-

एतद्ध्यानस्य फलमाह ध्यानात्मेति । उक्तरूपेण ध्यानपरायणः साधकेन्द्रः परपुरे शीघ्रगामी भवतीति सर्वत्र क्रियान्वयः । मुनीन्द्रः मुनिर्ध्यानयोगादिसम्पन्नस्तदिन्द्रस्तत्श्रेष्ठः सर्वज्ञः पूर्वोक्त रूपेण सर्वदर्शी शास्त्रव्यवहाररीत्यनुरूपविवेकबुद्ध्या पूर्वापरदर्शी । अद्वैताचारवादीति । पादोऽस्य विश्वा भूतानीति तदिदं सर्वं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिवाक्येन अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक् इत्यादिवाक्येन च ब्रह्मैवैकं सद्वस्तु तदन्यदसत् प्रपञ्चसमुदायस्तु ब्रह्माभासतया भासते इत्यवधारणमद्वैतम् । तादृशज्ञानेन यथाचारः जीवात्मपरमात्मनोरैक्यचिन्तनादिरूपयोगस्तद्वादी तत्कथनशीलः स जनः अद्वैताचारवादी भवतीति फलितार्थः । परमापूर्वसिद्धिर्महासिद्धिस्तया प्रसिद्धः प्राधान्येन ख्यात इत्यर्थः । सोऽपि कर्त्ता त्रिभुवनभवने संहृतौ पालने चेति प्रशंसापरम् । अथवा तादृशसाधकस्य देहान्ते परमात्मनि लयात् यः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्ता स एवायं भवतीति तात्पर्य्यम् ॥ ३४ ॥

तदाज्ञाचक्रे प्रणवयोगं विवक्षुरादौ प्रणवं विशेषयति तदन्तरिति । अस्यार्थः अस्मिन् चक्रे तदन्तस्तस्य पूर्वोक्तत्रिकोणस्य अन्तर्मध्ये यः प्रणवविरचनारूपवर्णप्रकाशः प्र-

न्द्रार्द्धस्तदुपरिविलसद्बिन्दुरूपी मकारस्तदूर्द्धे नादोऽसौ
वलधवलसुधाधारसन्तानहासी ॥ ३९ ॥

इह स्थाने लीने सुसुखसदने चेतसि पुरं निरालम्बां
बध्वा परमगुरुसेवासुविदिताम्। तदभ्यासाद्योगी पवनसुहृ-

णवस्य विरचनारूपेण अकारोकारयोः सन्धियोगेन य-
स्त्रयोदशस्वरसदृशवर्णप्रकाशः सततं निवसति स शुद्धबुद्धचन्त-
रात्मा इत्यन्वयः। तं विशेषयति प्रदीपाभज्योतिरिति। ननु तर्हि
किं त्रयोदशस्वरसदृशवर्णमात्रं शुद्धबुद्धचन्तरात्मा इत्याह तदू-
र्द्ध्वे चन्द्रार्द्धस्तदुपरि लसद्बिन्दुरूपी मकार इति। तेन तादृशवर्णो-
परि अर्द्धचन्द्रबिन्दुयोगेन प्रकृतप्रणस्वरूपः पर्य्यवस्यति। तदूर्द्ध्वे
नादोऽसाविति। प्रणवोर्ध्वे अवान्तरनादोऽस्तीति सतु बलधवल-
सुधाधारसन्तानहासी बलदेवस्य धवलं सुधाधारसन्तानञ्च उपह-
सितुं शीलं यस्येत्यर्थात् अतिशयशुक्लवर्णो नादः। केचित्तु, तदाद्ये
नादोऽसाविति पठन्ति तदाद्ये बिन्दुरूपीमकारस्याद्य इति व्याख्या-
यन्ति च। तदसत् तदुपरि विलसद्बिन्दुरूपीमकारइत्यनेन म-
काराद्ये नादप्राप्तौ पुनस्तदुपादानं व्यर्थं स्यात्। परन्त्वसौ नादः
प्रणवघटकीभूत-नादातिरिक्तोऽभिद्यमानपराबिन्दो-रवयव-विशेषः प्र-
णवोर्ध्वे वर्त्तते। यदि तु विशिष्टप्रणवनिरूपणे तदङ्गप्रत्यङ्गमेव
वक्तुमुचितम्। कथं तदतिरिक्तनादोऽप्रस्तुतः प्रस्तूयते इति चेत्त-
र्हि तदाद्ये नादोऽसाविति पाठोऽभिमन्यते। किन्तु तस्यायमर्थः।
तदाद्ये बिन्दुरूपमिकाराद्ये प्रदर्शितोऽसौ नादो। बलधवलसुधाधा-
रसन्तानहासीति पूर्वोक्तनादमनूद्य बलधवलेत्यादिविशेषणं विधी-
यते। न तु विशिष्टस्यविधानमतो न पौनरुक्तिदोषः॥ ३९ ॥

प्रणवं निरूप्य इदानीं तद्योगं निरूपयति इह स्थान इति।

दां पश्यति कणान् ततस्तन्मध्यान्तः प्रविलसितरूपानपि सदा ॥ ३६ ॥

अस्यार्थः योगिजनः पुरं बध्वा कुतुकेनान्तःपुरं संरुध्य तत्प्रकारेणान्तःपुरबोधकावनीभूतयोनिमुद्रां बध्वा इह इति यावत् । तेन पुःशब्देन योनिमुद्रा लक्ष्यते । तन्मुद्रां बध्वा इह स्थाने आज्ञाचक्रे तदभ्यासात् तस्य प्रणवस्य पुनः पुनश्चिन्तनात् तत्र चेतसि प्रणवे चतुर्दिक्षु लीने सति ततस्तदनन्तरं तन्मध्यान्तःप्रणवाधारत्रिकोणमध्ये अन्तरन्तरिक्षे पवनसुहृदां वह्नीनां कणान् वह्निकणवज्ज्योतिःस्फुलिङ्गान् पश्यति तेषां मानसप्रत्यक्षो भवति इत्यर्थः । अत्र पुरबन्धनं विना मनसः शुद्धस्थैर्य्यं न सम्भवतीत्यतः पुरं बध्वेत्युक्तं पुरबन्धनकारणयोनिमुद्रालक्षणमाह । ततो गुह्ये वामपादपार्ष्णिन्तु विनिवेशयेत् । तस्योपरि महादेवि दक्षपार्ष्णिनिवेशयेत् । ऋजुकायशिरोग्रीवं काकचञ्चुपुटेन च । आकारेण बाह्यवायुं जठरं परिपूरयेत् अङ्गुलीभिर्दृढं बध्वा करणानि समाहितः । अङ्गुष्ठाभ्यामुभे श्रोत्रे तर्जनीभ्यां विलोचने । नासारन्ध्रे च मध्याभ्यामन्याभिर्वदनं दृढम् । बध्वा मे प्राणमनसामेकत्वं तमनुस्मरन् । धारयेन्मारुतं सम्यक् योगोऽयं योगिवल्लभ इति । एवं मुद्रया वानुरोधे मनसः स्थैर्य्यमाह श्रुतिः । एवं हंसवन्मनो विचर्य्यते इतस्ततो विषयेषु भ्रमति तत्संयमेन मनःसंयमो जायते इत्यर्थः अथवा पुरं खेचरीमुद्रां बध्वा इत्यर्थः । तथापि न मनःस्थैर्य्यं भवति । तदाह चित्तश्चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे यतः । तेनेयं खेचरीमुद्रा सर्वसिद्धिनमस्कृतेति । अत्र चित्तस्य खेचरत्वान्मनःसंयोगाभावेन विषयज्ञानराहितत्वादुन्मना भवति अत-

ज्वलद्दीपाकारं तदनु च नवीनार्कबहुलप्रकाशं ज्योतिर्वा गगनधरणीमध्यमिलितम्। इह स्थाने साक्षाद्भवति भगवान् पूर्णविभवोऽव्ययः साक्षी वन्हेः शशिमिहिरयोर्मण्डल इव ॥ ३७ ॥

एवोक्तम् उन्मन्या सहितो योगी न योगी उन्मनीं विनेति। प्रणवस्य ज्योतिःस्फुलिङ्गवेष्टितत्वं स्पष्टमाहान्यत्र। तदूर्ध्वं प्रणवाकारमात्मानं दीपसन्निभम्। स्फुलिङ्गज्योतिरिङ्गाभिर्वेष्टितं परितः शुभमिति। स्थाने कीदृशे सुसुखसदने निरवच्छिन्नसुखस्य सदनं यत्र तादृशे, पुरं किम्भूतां निरालम्बां निर्गतोऽवलम्बो मनसो विषयसम्बन्धो यया तादृशीमित्यर्थः। तथा परमगुरुसेवासुविदितामिति। परमः गुरुपरम्पराप्राप्तयोगाभ्यासनिपुणस्तादृशगुरुः तस्य सेवाभिर्जातकृपयोपदेशेन सुविदितामिति फलितार्थः। अतएवोक्तं गुरूपदेशात्तद्गम्यं नान्यथा शास्त्रकोटिभिरिति। कणान् किम्भूतान् प्रविलसितरूपान् प्रकृष्टरूपेण भासमानान् इति ॥ ३६ ॥

तादृशयोगिनां वह्निकणावान्तरप्रकारदर्शनमपि भवतीत्याह। ज्वलद्दीपाकारमिति। तदनु वह्निकणादर्शनमनु दर्शनान्तरं ज्योतिः पश्यतेत्यर्थः ज्योतिर्विशेषयति ज्वलद्दीपेत्यादि गगनधरणीमध्यमिलितमिति। गगनं तदूर्ध्वे शङ्खिन्या निवसति शिखरे शून्यदेशे विकाशमित्यनेन प्रदर्शितशङ्खिनीनाड्यूर्ध्वशून्यरूपगगनं धरणीमूलाधारस्थधरामण्डलं तदुभयोर्मध्यमिलितं मूलाधारादिसहस्रारपर्य्यन्तव्याप्तं ज्योतिरिति विशिष्टार्थः। वेति वाशब्दः समुच्चयार्थः। आज्ञाचक्रे सहस्रारवत् परमशिवस्थितिमाह इह स्थाने इति। भगवान् परमशिवः इह स्थाने साक्षाद्भवति स्वयं वर्त्तते इत्यर्थः।

भगवन्तं विशेषयति पूर्णविभव इत्यादि। पूर्णः स्वात्मनि परिपूर्णः सृष्टिकर्त्तृत्वाद्यशेषयोग्यतारूपविभवो यस्येत्यर्थः। अथ वा विभवोऽनन्तसृष्टिप्रपञ्चसमुदायः पूर्णः सर्वव्यापकत्वेन स्थितः तादृशविभवो यस्मादित्यर्थः। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति इति श्रुतेः। यद्वा विभवो विभुत्वं पूर्णः सर्वव्यापकत्वेन स्थितस्तादृशः विभवो यस्येत्यर्थः। यद्वा पूर्णत्वं फलानुगहितविषयितानास्पदेच्छाकत्वं तादृशो विभवो यस्येति निगूढ़म्। आत्मातिरिक्तवस्तूनामनित्यत्वादाकाशादीनां विभुत्वं न सर्वकालव्यापकमिति विशेषः। अत्र परमशिवस्थितिं विशेषेण व्यनक्ति निर्वाणतन्त्रे। एतत्पद्मस्योर्ध्वदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम्। पत्रद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम्। तथा शम्भुर्बीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम्। तथा एवं हंसो मणिद्वीपे तस्य क्रोड़े परः शिवः। वामभागे सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणीति। तस्य क्रोड़े हंसः इत्यस्य बिन्दुद्वयरूपविसर्गमध्ये तदाह सहस्रारमुपक्रम्य। बिन्दुद्वयन्तु तन्मध्ये विसर्गरूपमव्ययम्। तन्मध्ये शून्यदेशे तु शिवः परमसंज्ञक इति एवं सहस्रारदर्शनादत्राप्याकाङ्क्षायां तथा इति। अत्रानयोः शिवशक्त्योर्मायाबन्धनाच्छादनेन च नकारात्मरूपपरं बिन्दुरूपेण स्थितिर्बोध्या। तदुक्तमाज्ञाचक्रमुपक्रम्य उत्कलादिमतेऽत्रैव चनकाकाररूपिणी। सृष्टिं करोति भूतानि अत्र स्थित्वा सनातनीति। अत्र चनकाकाररूपः परमशिवः सदा वर्त्तते। उत्कलादिमते तु अत्र स्थित्वा सृष्टिं करोतीत्यर्थः। दृष्टान्तमाह वन्हेरित्यादि। यथार्केन्द्वग्निमण्डले भगवान् वर्तते तथात्रापीत्यर्थः। अर्कादिमण्डले भगवतोऽवस्थानं प्रसिद्धम्। यद्वा वह्निशशिमिहिरमण्डले सहस्रकमलस्थार्केन्द्वग्निमण्डले यथा चनकाकारेण भगवान् वर्त्तते तद्वदत्रापीति। सहस्र-

इह स्थाने विष्णोरतुलपरमामोदमधुरे समारोप्य प्राणं प्रमुदितमनाः प्राणनिधने! परं नित्यं देवं पुरुषमजमाद्यं त्रिजगतां पुराणं योगीन्द्रः प्रविलसति वेदान्तविदितम् ॥ ३८ ॥

दलेऽर्केन्द्वग्निमण्डले प्रदर्शयिष्यते । अतएव पीठपूजार्केन्द्वग्निमण्डलोपरि परमात्मज्ञानात्मनोः पूजा विधीयते । परमात्मा परमशिवः ज्ञानात्मा ज्ञानशक्तिस्तदुभयाभिन्नशिवशक्त्यात्मकश्चनकाकारबिन्दुरिति ध्येयम् ॥ ३७ ॥

आज्ञाचक्रे योगिन प्राणत्यागफलमाह इह स्थान इति । अस्यार्थः योगीन्द्रो जनः प्राणनिधने प्राणवियोगकाले प्रमुदितमनाः आत्मानन्देन हृष्टचित्तः सन् इह आज्ञाचक्रे विष्णोर्भगवतः स्थाने उपदर्शितबिन्दुरूपे प्राणं समारोप्य अथवा तद्वाह्बिन्दौ प्राणं समारोप्य प्राणनिधने सति परं पुरुषं प्रविशतीत्यन्वितार्थः । पुरुषं विशेषयति नित्यमविनाशि देवं सृष्टिस्थितिप्रलयैः क्रीडन्तमजं जन्मरहितं त्रिजगतामाद्यम् अनेन पूर्ववर्त्तित्वात् सर्वेषां सर्वकारणत्वं सूचितम् । पुराणं पुराणपुरुष इति कृत्वा यो निगद्येत स एवायमिति भावः । वेदान्तो ब्रह्मनिरुपकश्रुतिवाक्यादि तज्ज्ञानज्ञाप्यमित्यर्थः । तदयं विष्णोःप्रास्थाने प्राणारोपणप्रकारः । प्रणवियोगकालं ज्ञात्वा ब्रह्मणि लीनो भवतीत्यानन्दितमनाः योगासनमासीनः सन् कुम्भकेन वायुं संरुध्य हृदिस्थं जीवात्मानं मूलाधारमानीय गुदमाकुञ्चय यथोक्तविधानेन कुण्डलिनीमुत्थाप्य मूलाद्विब्रह्मरन्ध्रान्तं तडिदाकारमानन्दं कुण्डलीनीमयं सूत्ररूपं नादं ध्यात्वा प्राणरूपश्वासपरमात्मकं हंसं तन्नादे विलाप्य जीवेन सह चक्रभेदक्रमेणाज्ञाचक्रमानीय तत्र स्थितायां कुण्डलिन्यां

लयस्थानं वायोस्तदुपरि च महानादरूपं शिवार्द्धं सिराकारं शान्तं वरदमयं शुद्धबुद्धिप्रकाशम्। यदा योगी पश्येद् गुरुचरणयुगाम्भोजसेवासुशीलस्तदा वाचां सिद्धिः करकमलतले तस्य भूयात् सदैव ॥ ३९ ॥

स्थूलसूक्ष्मक्रमात् पृथिव्यादिप्रपञ्चसमुदायं विलाप्य तां पुनर्जीवात्मना सह तत्र स्थितशिवशक्तिमयबिन्दुनैकीभावमापाद्य तिष्ठेत् ततो ब्रह्मरन्ध्रभेदेन देहं त्यक्त्वा ब्रह्मणि लीनो भवेदिति। तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः। अज्ञाचक्रं द्विदलं शुक्लवर्णं कर्बुरवर्णहक्षद्वययुक्तपत्रं कर्णिकायां चक्राधिष्ठात्री हाकिनी शक्तिः शुक्लवर्णा रक्तषड्वक्त्रा त्रिनेत्रा षड्भुजा वराभयाक्षमालाकपालडमरुपुस्तकधरा शुक्लपद्मोपरि स्थिता। तदूर्ध्वे त्रिकोणे इतरलिङ्गः शुक्लवर्णः विद्युदाकारः तदूर्ध्वेत्रिकोणे प्रणवाकृतिरन्तरात्मा प्रदीपाभज्योतिः तस्य चतुर्दिक्षु अन्तरिक्षे ज्योतिःस्फुलिङ्गबिम्बैर्वेष्टितः ज्वलद्दीपसदृशेन स्वतेजसा मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तप्रकाशकः। तदूर्द्धे सूक्ष्मरूपं मनः। तदूर्ध्वे चन्द्रमण्डले हंसः परमशिवः सशक्तिक इति ॥ ३८ ॥

इदानीमाज्ञाचक्रोर्ध्वे सहस्रदलकमलाधःस्थानवर्त्तिकारणावान्तरशरीरं निरूपयितुमिच्छन्नाह लयस्थानं वायोरिति। अस्यार्थः यदा यस्मिन् काले योगिजनः गुरुचरणयुगाम्भोजसेवासुशीलः गुरुचरणयुगाम्भोजस्य सेवया सुशोभनं दृढतरैकाग्रमनोऽभिनिवेशेन सर्वाङ्गसुदरं शीलं योगानुष्ठानरूपसद्वृत्तं यस्य तादृशः सन् तदुपरि आज्ञाचक्रोर्ध्वे महानादरूपं महानादस्य रूपं पश्येत् तदा तस्य योगिनः करकमलतले सदा सर्वस्मिन् काले वाचां सिद्धिः वाक्यसिद्धिर्भूयादेवेत्यन्वितार्थः नादं विशेषयति लयस्थानं वायोरिति। अत्र महानादे वायोर्लयः यस्मादुत्पत्तिस्तत्र लयानिय-

तदूर्ध्वे शङ्खिन्या निवसति शिखरे शून्यदेशे प्रकाशं वि-सर्गाधः पद्मं दशशतदलं पूर्णचन्द्रातिशुभ्रम् । अधोवक्त्रं कान्तं

मात् यद्यपि भूतशुद्ध्यादौ स्पर्शतत्वे वायोर्लयस्तस्य च व्योम्नि दृश्यते तथापि कदाचित् नादेऽपि वायोर्लयो भवतीति । अत्र पृथिवीकाराद्रसवती रसादजायत ककारात् सर्वाणि जलानि तीर्थानि रेफाद्वह्नितत्त्वं नादाद्वायुः सर्वप्राणमयः बिन्दोर्गगनं सर्वशून्यं शब्दमयं तेभ्यः पञ्चविंशतिगुणमयतत्वं सर्वमिदं विश्वं ब्रह्माण्डं कालिकामयमिति श्रुतिवाक्येन कालीमन्त्रवर्णस्य सूक्ष्मे संहरणकाले नादे वायोर्लयो भवतीति ध्येयम् । शिवार्द्धमिति । शिवस्यार्द्धनारीश्वरत्वात् तदर्द्धं शक्तिस्तद्रूपं नादमित्यर्थः । सिराकारमिति दन्त्यादि सिरोलाङ्गलस्तदाकारमित्यर्थः । तदूर्ध्वे तु महानादो लाङ्गलाकृतिरुज्ज्वल इति कार्त्तिकेयेश्वरसंवादवाक्यात् । यद्यपि कृषिको लाङ्गलं हलं गोदारणञ्च सीरश्चेत्यमरकोषे लाङ्गलवाचकसीरशब्दस्य चतुर्थस्वरयोगित्वं तथाप्यत्र वचनान्तरैकवाक्यतानुरोधेन तृतीयस्वरयुक्तसिरःपदेनापि लाङ्गलः प्रतीयते इति । अथवा शिवाकारमिति तालव्यादिः तेन शिवशक्तिमयोऽयं नादः । तदुक्तं प्रपञ्चसारे । नादात्मना प्रबुद्धा सा निरामयपदोन्मुखी । शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुंरूपा सा तदा स्मृतेति । अतएव तस्या एव शक्तेर्नादबिन्दू पृथगुपयोग्यरूपाविति राघवभट्टेनाप्युक्तम् । अन्यत्र सातत्यसंज्ञा चिन्मात्रा ज्योतिषः सन्निधेस्तथा । विचिकीर्षुर्घनीभूय क्वचिदभ्येति बिन्दुतामिति । तथा श्रीमदाचार्य्यवाक्यम्, नाद एव घनीभूतः क्वचिदभ्येति बिन्दुतामिति अत्र सकलवचनपर्य्यालोचनया शक्तिरेव नादबिन्दु-

तरुणरविकलाकान्तिकिञ्जल्कपुञ्जं ललाटाद्यैर्वर्णैः प्रविल-
सितवपुः केवलानन्दरूपम् ॥ ४० ॥

रूपेणाविर्भूता सुवर्णकुण्डलमिव । नादबिन्दुः पुनरेकाकारैव इति निष्कर्षः वरदाभारमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

अथ समाधिरूपयोगानुशीलनसाधकानां समाधिकालात् प्रागेवं विचिन्त्यातिप्रयत्नः स्थूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वं चिदात्मनि विलापयेदित्याचार्य्यवचनेन समाधेः पूर्वं स्थूलसूक्ष्मरूपसृष्टिप्रपञ्चसमुदायचिन्तनविधानात् तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादत्र वदन्ति। तत्र तावत् पृथिव्यादिपञ्च स्थूलरूपाणि मूलादिविशुद्धान्तचक्रे उक्तानि तदाश्रितत्वात् मूलाधारे भूमण्डले पादघ्राणेन्द्रियगन्धतत्त्वेति त्रिः । जलमण्डले पाणिरसनेन्द्रियरसतत्त्वेति त्रिः । वह्निमण्डले पायुचक्षुरिन्द्रियरूपतत्त्वेति त्रिः । वायुमण्डले उपस्थत्वगिन्द्रियस्पर्शतत्त्वेति त्रिः । नभोमण्डले वाक्श्रोत्रेन्द्रियशब्दतत्त्वेति त्रिरिति समुदायेन पञ्चदश तत्त्वानि वर्त्तन्ते । पृथिव्यादिना मिलित्वा विंशतितत्त्वानि स्थूलानि बोद्धव्यानि । इदानीं सूक्ष्मरूपाणि विधीयन्ते । तत्राज्ञाचक्रे सूक्ष्मरूपं मनः स्वयं प्रदर्शितम् । अपराण्याह कङ्कालमालिनीतन्त्रे आज्ञाचक्रमुपक्रम्य । मनश्चात्र सदा भाति हाकिनीशक्तिराञ्जितम् । बुद्धिप्रकृत्यहङ्कारालङ्कृतं तैजसं परमिति । अत्र बुद्धिप्रकृत्यहङ्कारात्मकसूक्ष्मरूपत्रयाणां स्थितिः प्रतीयते । तत्राहङ्कारस्य न पाठक्रमात् स्थितिः मूलाधारादिसर्वत्र पृथिव्यादिजनकस्य तत्तद्विलयाधारस्य च जन्यविलाप्ययोरधःस्थितिदर्शनात् पाठक्रमाच्छाब्दक्रमस्य बलवत्त्वाच्चात्रापि तथा स्थितिः कल्प्यते । तेनाहङ्कारं हरे व्योम सशब्दं तन्महत्यापि इति वचनात् व्योम्नो विलयार्थं तद्विलयाधिकरणस्याहङ्कारस्य प्रथमोपस्थितं तदादावहङ्कार-

स्तदूर्द्ध्वे बुद्धिप्रकृत्योः स्थितिः। एतेषां जन्यजनकाभावमाह सारदायाम्। मूलभूतात्ततोऽव्यक्तात् विकृतात् परवस्तुनः। आसीत् किल महत्तत्वं गुणान्तःकरणात्मकम्। अभूत्तस्मादहङ्कारस्त्रिविधःसृष्टिभेदत इति। विकृतादिति इदं परवस्तुनः प्रतिबिम्बत्वेन विकृतिरूपं महत्तत्त्वादीनां प्रकृतित्वात् प्रकृतिनामकञ्च। अतएवोक्तं, प्रकृतिः परमाशक्तिर्विकृतिः प्रतिबिम्बतेति। तथा परं ब्रह्मात्मप्रकृतिप्रतिबिम्बस्वरूपिणीति प्रागुपदर्शितम्। सारदावचने महत्तत्त्वमिति। यदेव महत्तत्त्वं सैव बुद्धिः। तदाह ईशानशिवेन बोद्धव्यलक्षणा सैव प्रकृतिः शक्तिजृम्भिता। बुद्धितत्त्वं भवेद् व्यक्तं सात्त्विकं गुणमाश्रिता। सैव बुद्धिर्महन्नाम तत्त्वं साङ्ख्ये प्रगीयत इति। महत्तत्वन्तु गुणान्तःकरणात्मकम्। गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपाः अन्तःकरणमाह सारदायाम्। अन्तःकरणमात्मनः मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्च परिकीर्त्तितमिति एतत् समुदायात्मकं महत् तत्त्वम्। ननु मनसो महत्तत्त्वान्तर्गतत्वे तदन्तश्चक्रेऽस्मिन् प्रविलसति मनः सूक्ष्मरूपमित्यनेन पृथगभिधानं कथं सङ्गच्छते इति चेन्न तन्मनो न महत्तत्त्वान्तर्गतं किन्तु तदहङ्कारजन्यमतिरिक्तं तदाह। यतोऽपरं मनस्तत्त्वं ससङ्कल्पविकल्पकम्। तैजसादेव तज्ज्ञातमिति राघवभट्टः। एवञ्चाज्ञाचक्रस्थमनःपर्य्यन्तानां क्रमेण स्थितेर्विहितत्वात् तदूर्ध्वेऽहङ्कारादिना स्थितिर्बोध्या। ततश्चाज्ञाचक्रे हाकिनी इतरलिङ्गप्रणवमनोऽहङ्कार–बुद्धिप्रकृतीनामव्यवहितोर्द्ध्वोर्ध्वक्रमेण स्थितिनिरूपणात् स्थानविशेषानभिहितस्य पूर्वदर्शितचन्द्रमण्डलस्य तेषामूर्ध्वे स्थितिरिति। ननु तेषामधः कथं न स्थीयते इति चेन्न। इन्दुर्ल्ललाटदेशे च तदूर्ध्वे बोधिनी स्वयमिति सम्मोहनतन्त्रवचनेन वक्ष्यमाणाज्ञाचक्रोर्ध्ववर्त्तिन्योः समनियतयोरिन्दु-

बोधिन्योरधोभागे स्थितिबोधनात् तयोरव्यवधानाय सर्वोर्द्ध्वे एव तस्य स्थितिरिति। अथाज्ञाचक्रोर्द्ध्वे कारणरूपमाह सम्मोहनतन्त्रे। इन्दुर्ललाटदेशे च तदूर्द्ध्वे बोधिनी स्वयम्। तदूर्द्ध्वे भाति नादोऽसावर्द्धचन्द्राकृतिः परः तदूर्द्ध्वं च महानादो लाङ्गलाकृतिरुज्ज्वलः। तदूर्द्ध्वे च कला प्रोक्ता आञ्जीति योगिवल्लभा। उन्मनी तु तदूर्द्ध्वे च यद्गत्वा न निवर्त्तत इति। तदूर्द्ध्वे बोधिनीत्यत्र तदूर्द्ध्वे ललाटोर्द्ध्वे आज्ञाचक्रोर्द्ध्वे इति यावत्। बोधिन्यधःस्थले विन्दुस्थितिमाह भूतशुद्धितन्त्रे। बिन्दुर्मात्रार्द्धतो देवी तदूर्द्ध्वं नादसंज्ञितम्। लयस्थानं तथा वायोर्महानादं तदूर्द्ध्वे इति मात्रार्द्धा शक्तिः। बालसूर्य्यप्रतीकाशमासीद्बिन्दुमदक्षरम्। तदूर्द्ध्वे चार्द्धमात्रा तु गान्धाररागमाश्रितेति बृहत्त्रिविक्रमसंहितावचनेनार्द्धमात्रायाः शक्तिवाचकत्वप्रतीतेः। अत्र द्वयोर्वचनयोरेकवाक्यतया यार्द्धमात्रा सैव बोधिनीति बोध्यम्। बिन्दुबोधिनी नादेति त्रयं बिन्दुमयपरशक्तेरूपविशेषः। तदाह सारदायाम्। सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्बिन्दुसमुद्भवः। परशक्तिमयः साक्षात्त्रिधासौ भिद्यते पुनः। बिन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः बिन्दुर्नादात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदैरिति। परशक्तिमयः परः शिवस्तेन शिवशक्तिमयो बिन्दुः। अयं ललाटोर्द्ध्वे स्थितो बिन्दुर्नादात्मकः शिवात्मकः। बीजं शक्तिर्बोधिनीरूपमित्यर्थः। नादस्तयोः समवायः सम्बन्धः क्षोभ्यक्षोभकरूपस्तेनायं क्रियाशक्तिरूपः एतत्त्रयोर्द्ध्वे महानादः पूर्वं प्रदर्शितः। तदूर्द्ध्वे च कला प्रोक्ता इति। कला शक्तिः आञ्जीति तिर्य्यक् रेखारूपमात्राकारा इत्यर्थः इयं शक्तिः सृष्ट्यादौ आविर्भूता तदुक्तं पञ्चरात्रे। एवमालोक्य सर्गादौ सच्चिदानन्दरूपिणीं समस्ततत्त्वसङ्घातां स्मृत्यधि-

च्छातृरूपिणीम्। व्यक्तां करोति नित्यां तां प्रकृतिं परमः पुमानिति। अन्यत्र शिवशक्तिसमायोगादव्यक्तात् परमेश्वरात्। आद्या भगवती देवी सैव त्रिपुरसुन्दरी। आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्विन्दुसमुद्भव इति। उन्मनी तु तदूर्ध्वे चेति। तल्लक्षणमाह यत्र गत्वा तु मनसो मनस्त्वं नैव विद्यते। उन्मनी सा समाख्याता सर्वतन्त्रेषु गोपितेति। ततश्च मनोवृत्तिमद्विषयावलम्बनचेष्टाकालीनविषयावलम्बनसामान्याभावसंपादनं तत्त्वमुन्मनीत्वमिति। सा च द्विविधा सहस्राराधारा निर्वाणकुलारूपा एतत्स्थानस्थिता वर्णावलीरूपा। तथा च कङ्कालमालिनीतन्त्रे। सहस्रारकर्णिकायां चन्द्रमण्डलमध्यगा। सर्वसङ्कल्परहिता कला सप्तदशी भवेत्। उन्मनी नाम तस्या हि भवपाशनिकृन्तनीति। तथा उन्मनीञ्च मालावर्णे स्मरणात् मोक्षदायिनीति। मालावर्णं वर्णावलीरूपमित्यर्थः। उन्मन्यधः सम्बनीमाह भूतशुद्धौ। ततो हि व्यापिका शक्तिराज्ञीति यां विदुर्जनाः। सम्बनीमूर्द्धतस्तस्या उन्मनी तु तदूर्ध्वत इति। इदमपि परशक्तेरवान्तररूपम्। ततश्चाज्ञाचक्रोर्ध्वे द्वितीयबिन्दुः शिवस्वरूपः तदूर्ध्वे अर्द्धमात्राकारा बोधिनी शक्तिस्तदूर्ध्वे शिवशक्तिसमवायरूपाऽर्द्धचन्द्राकृतिर्नादस्तदूर्ध्वे लाङ्गलाकृतिर्महानादस्तदूर्ध्वे आज्ञीरूपाव्यापिका शक्तिस्तदूर्ध्वे शमनी तदूर्ध्वे उन्मनीति क्रमेण सप्त कारणरूपाणि वर्त्तन्ते। अलमतिविस्तरेण प्रकृतमनुसरामः। सहस्रदलपद्मं निरूपयन्नाह तदूर्ध्वे इति दशभिः। तदूर्ध्वे प्रागुपदर्शितसर्वेषामूर्ध्वे पूर्वोपदर्शितशङ्खिनीनाड्याः शिखरे मस्तके शून्यदेशे नाड्यनावृतस्थाने तेन सुषुम्नाया अपि ऊर्ध्वे इति सूचितम्। विसर्गस्याधः दशशतदलं सहस्रदलं पद्मं निवसति इत्यन्वयः। विसर्गन्तु ब्रह्मरन्ध्रस्योर्ध्वभागे त-

स्मिन् रन्ध्रे विसर्गश्च नित्यानन्दं निरञ्जनमित्यादि वक्ष्यमाणवचनात्। पद्मं विशेषयति पूर्णचंद्रेत्यादि नकाराद्यैर्वर्णैः प्रविलसितवपुरिति। अत्र नकारग्रहणं न विलोमेन वर्णचिन्तनार्थं किन्तु नकारग्रहणं क्षकारपरित्यागार्थम्। तत्त्यागबीजं हि वर्णानां सहस्रदले स्थितिरावर्त्तनेनैव घटते। एवञ्च क्षकारसहितैकपञ्चाशद्वर्णानां विंशत्यावर्त्तने विंशत्यधिकसहस्रसंख्या भवन्ति। ऊनविंशत्यावर्त्तने तु एकत्रिंशन्न्यूनसहस्रसंख्या भवन्ति। अतः क्षकारपरित्यागेन तत् समाधीयते। तेनाकारादिलकारान्तपञ्चाशद्वर्णा अनुलोमेन विंशत्यावर्त्तनेन सहस्रदले चिन्तनीया इति ध्येयम्। अनुलोमेन वर्णचिन्तनं व्यक्तमाह कङ्कालमालिनीतन्त्रे। सहस्रारं महापद्मं शुक्लवर्णमधोमुखम्। अकारादिक्षकारान्तैः स्फुरद्वर्णैर्विराजितमिति। अत्र क्षकारान्तैरित्यत्रान्तशब्दस्यावसानार्थकत्वात् क्षकारोऽन्तेऽवसाने यस्येति बहुव्रीहिणा क्षकारं विहाय लकारान्तपञ्चाशद्वर्णयोगः। अथवा लकाराद्यैरिति लकारक्षकारान्तपञ्चाशद्वर्णानामकथादित्रिरेखावद्धामावर्त्तेन यथायोग्यावर्त्तनेन विन्यासः। कङ्कालमालिनीवचनन्तु दक्षिणावर्त्तेन वर्णविन्यासविधायकमिति वचनद्वयोरविरोधः। अत्र पञ्चाशद्वर्णानां रूपविशेषानभिधानात्तद्वर्णमय्या मातृकायाः शुक्लवर्णत्वदर्शनात्तेऽप्यत्र शुक्लत्वेनैव चिन्तनीया इति ध्येयम्। ललाटाद्यैर्वर्णैरिति पाठे तु ललाटशब्देन मातृकान्यासोक्तललाटवर्ण अकारस्तदाद्यैर्वर्णैरित्यर्थः। एतत् पक्षे लकारं विहाय अकारादिक्षकारान्तं पञ्चाशद्वर्णयोगो बोध्यः। सर्वत्र पञ्चाशद्वर्णग्रहणे अन्त्यनकारत्यागदर्शनात्। अत्र केचित् प्रविलसिततनुरिति पठन्ति। तत्र वा पुंसि पद्ममिति दर्शनात् पुंसि विशिष्टस्य पद्ममित्यस्य विशेषणतया तनुरित्यस्यापि पुंस्त्वमिति व्याख्यायन्ति च। तत्र एतत् च्छ्लोकस्थानिवसतिक्रियायाः कर्तृत्वेन पद्म-

समास्ते तस्यान्तः शशपरिरहितः शुद्धसम्पूर्णचन्द्रः स्फुरज्ज्योत्स्नाजालः परमरसचयास्निग्धसन्तानहासी। त्रिकोणं तस्यान्तः स्फुरति च सततं विद्युदाकाररूपं तदन्तः शून्यं तत् सकलसुरगणैः सेवितञ्चातिगुप्तम् ॥ ४१ ॥

मिति बिन्द्वन्तनिर्देशात् क्लीवलिङ्गप्रयोग एव प्रतीयते न तु पुंलिङ्गप्रयोगस्तथात्वे विसर्गान्तो भवितुमर्हति अतस्तद्विशेषणस्य तनुशब्दस्य क्लीवत्वमवश्यं वाच्यं तथात्वे बिन्द्वन्तता न भवति निर्बिन्दुत्वे छन्दःपातस्तस्माद्वपुरित्येव पाठः। स्पष्टमन्यत् ॥ ४० ॥

सहस्रदलकमलकर्णिकायां चन्द्रमण्डलस्थितिमाह समास्तेति। तत्रान्तः तत्र पद्मे अन्तर्मध्ये। शुद्धः निर्मलोदयविशिष्टः। चन्द्रं विशेषयति स्फुरदित्यादि परमरसचयास्निग्धसन्तानहासीति स्निग्धः आर्द्रसदृशभावस्तस्य सन्तानो विस्तारो यत्र इत्यर्थः। ततश्च परमामृतरसचयेन उत्तापहानतया स्निग्धसन्तानयुक्तोहासवदानन्दमयकिरणविशिष्ट इत्यर्थः। अथ चन्द्रमण्डलस्याध ऊर्ध्वे अन्तरात्मादीनां स्थितिमाह कङ्कालमालिनीतन्त्रे। सहस्रारमुपक्रम्य तत्कर्णिकायां देवेशि अन्तरात्मा ततो गुरुः। सूर्य्यस्य मण्डलञ्चैव चन्द्रमण्डलमेव च। ततो वायुर्महानामा ब्रह्मरन्ध्रं ततः स्मृतम्। तस्मिन् रन्ध्रे विसर्गञ्च नित्यानन्दं निरञ्जनम्। तदूर्ध्वे शङ्खिनी देवी सृष्टिस्थित्यन्तकारिणीति। तत्रान्तः चन्द्रमण्डलमध्ये सततं निरन्तरं विद्युदाकाररूपं त्रिकोणं स्फुरतीति। तदन्तःशून्यमिति। अन्तर्मध्ये शून्यं यस्य तदन्तःशून्यं परं बिन्दुशरीरं तस्मिन् त्रिकोणे अन्तःशून्यं तदन्तःशून्यं त्रिकोणमध्यवर्त्ति परं बिन्दुरूपं शून्यं स्फुरतीति क्रियान्वयः। यद्वा तदन्तस्त्रिकोणमध्ये शून्यं परं बिन्दुरूपं स्फुरति अतएवोक्तं तोड़नतन्त्रे षष्ठोल्लासे निराकारं परं

सुगुप्तं तद् यत्नादतिशयपरमामोदसन्तानराशेः परं कन्दं सूक्ष्मं सकलशशिकलाशुद्धरूपप्रकाशम्। इह स्थाने देवः परमशिवसमाख्यानसिद्धः प्रसिद्धः स्वरूपी सर्वात्मा रसविरसमितोऽज्ञानमोहान्धहंसः॥ ४२॥

ज्योतिर्बिन्दुश्चाव्ययसंज्ञकम्। बिन्दुशब्देन शून्यं स्यात् तथा च गुणसूचकमिति। अत्राहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंवृताः धर्मविदा तु कार्य्या इति वचनात् योगस्य गोपनेनानुष्ठानविधानात् तदन्तः-शून्यमतिगुप्तं यथा स्यात्तथा सकलसुरगणैः सेवितमाराधित-मित्यर्थः॥ ४१॥

सुगुप्तमिति। अस्यायमर्थः वक्ष्यमाणकेशाग्रकोटिभागैकरूप-त्वादतिगुप्तं तच्छून्यं यत्नात् चिरनिरंतरध्यानाद्यनुष्ठानात् सकल-शशिकलाशुद्धरूपप्रकाशं कला निर्वाणकला तया सह वर्तमाना या शशिनश्चन्द्रस्य षोड़शी कला तया निर्म्मलरूपप्रकाशो यस्य तदित्यर्थः। तथाचातिसूक्ष्ममपि त्रिकोणान्तर्वर्त्त्यमा कला निर्वाणक-लासहितपरं बिन्दुं रूपान्तशून्यं ध्यानेन प्रकाशितं भवतीति भावः परमामोदसन्तानराशेर्मोक्षस्य परं कन्दं प्रधानमूलमित्यर्थः। सुगु-प्तमित्यत्र सुगोप्यमिति पाठे यत्नादित्यस्य उभयत्रान्वय इति ध्येयं केचित्तु त्रिकोणान्तःशून्यं शून्यस्थानं तत्तु कीदृशं सकलशशि-कलाशुद्धरूपप्रकाशम्। शशिनश्चन्द्रस्य सकलकलाः सम-स्तकलाः षोड़शकलाः तत् शुद्धं शुक्लं यद्रूपं तदेव प्रकाशो यस्य तादृशपूर्णचन्द्रप्रकाशमित्यर्थः इति व्याख्यायन्ति तच्चिन्त्यम् । तत्त्रिकोणस्य पूर्णचन्द्रमण्डलमध्यवर्त्तित्वकथनेनैव त्रिकोण-मध्यस्थानस्य पूर्णचन्द्रतुल्यप्रकाशप्राप्तौ पुनस्तत्कथनं व्यर्थं स्यात्। किञ्च सकलसुरगणैः सेवितामित्यनेन शून्यस्थानस्य

सुधाधारासारं निरवधि विमुञ्चन्नतितरां यतेः स्वात्मज्ञानं दिशति भगवान् निर्म्मलमतेः। समास्ते सर्वेशः सकलसुखसन्तानलहरी परीवाहो हंसःपरम इति नाम्ना परिचितः॥ ४३॥

सेवनं न युज्यते किन्तु त्रिकोणान्तर्बिन्दोरेव सेव्यत्वमिति। यदि तु तत् शून्यस्थानस्य परं बिन्दोराधिष्ठानात् सेव्यत्वमित्युच्यते तदा तत् शून्यस्थानमेव नो भवतीति सुधीभिर्भाव्यम्। सहस्रदलकर्णिकायां परमशिवस्थितिमाह इह स्थान इति। इह स्थाने कर्णिकायामित्यर्थः। परमशिवसमाख्यानसिद्धः परमशिवनाम्ना ख्यातो देवो वर्त्तते इति शेषः। देवं विशेषयति स्वरूपीति। ब्रह्मरूपि ब्रह्ममयमिति यावत्। सर्वात्मा सर्वेषां जीवानामात्मा जीवात्मस्वरूपः जीवात्मपरमात्मनोर्वस्तुतो भेदाभावात्। आत्मा स एव जीवः अतएवोक्तमध्यात्मरामायणे। जीवात्मा परमात्मा च पर्य्यायो नात्र भेदधीः। आचार्य्यशास्त्रोपदेशादैक्यज्ञानं यदा भवेत्। आत्मनोर्जीवपरयोर्मूला विद्या तदैव तु इत्युक्तम्। श्रुतिरपि तत्त्वमसि इति वाक्येन तत्त्वं पदयोरेकार्थत्वं दर्शयति। रसविरसमित इति। रसः परमानन्दरसः विरसस्तद्वैलक्षण्येन शिवशक्तियोगजन्यसामरस्यानन्दरूपः। तदुभयरसमितः प्राप्त इत्यर्थः। अथवा रसः प्रथमोपस्थितत्वेन विषयसस्तस्मिन् विरसा हेयता बुद्धिर्येन रसेन स परमानन्दरसस्तन्मित इत्यर्थः। अज्ञानमोहान्धहंसः अज्ञानमोहान्धकारनाशकत्वात् हंसः सूर्य्यरूप इत्यर्थः॥ ४२॥

सुधाधारासारं निरवधि विमुञ्चन्नतितरामिति। निरवधि निरन्तरमतितरामतिशयं यथा स्यात्तथा सुधाधारारूपसारं वस्तु वि-

मुञ्चन्नित्यर्थः। अथवा सुधाया आधारश्चन्द्रस्तस्मादाश्रियते निःश्रियते यत् तत् सुधाधारासारं शुक्लवर्णामृताकिरणं विमुञ्चन् प्रकाशयन्नित्यर्थः। एतद्विशेषणेन विशेष्यस्य चंद्रवत् शुक्लवर्णत्वं सूचितम्। यद्वा आसार्य्यते निःसार्य्यते उच्चार्यते इति यावत् तद्वाक्यं सुधाधारया सह आसारं सुधाधारासारं सुधामयवाक्यमित्यर्थः ततश्च निरवधि सर्वस्मिन् काले अतितरां मोहनाशायातिप्रबलतरं सुधामयवाक्यं विमुञ्चन् उच्चरन् सन् प्रतेरुपास्यदेवतायां नियतमनसः स्वात्मज्ञानं स्वञ्जीवात्मा तेन सहात्मा परमात्मा ज्ञायतेऽनेनेति अत्रापृथक्साहित्येन जीवात्मभेदेन परमात्मज्ञानकारणं तारकब्रह्ममंत्रमुपदिशतीति समुदायार्थः। अथवा सुधा कृपामृतं तद्धारया युक्तं सारं ब्रह्ममन्त्रात्मकसारवाक्यमुच्चरन् स्वात्मज्ञानं दिशतीत्यर्थः। एतद्विशेषणेन तारकमन्त्रोपदेशकत्वज्ञापनात्तु विशेष्यगुरुत्वं सूचितम्। एवञ्चैतद्विशेषणं पूर्वश्लोकोक्तपरमशिवस्यैव गुरुत्वात्। अतएव ललितारहस्ये गुरुतत्वनिरूपणे। ख्यातोऽयं पुरुषश्रेष्ठः सर्वदात्मरतिप्रिय इत्यादिना गुरुं वर्णयित्वा, तेजोरूपा प्रिया तस्य ब्रह्मवर्त्म सुदुर्लभा। परमं ब्रह्म यत्पादपङ्कजद्युतिवैभवमित्युक्त्या शोभाधिक्येन पदपङ्कजयोः परब्रह्मरूपपरमशिवस्य हृत्पद्मादिति व्याख्यातम्। तेजोरूपगुरुप्रियायाः पादद्वयारोहणं गुरुहृदय एव न त्वन्यपुरुषस्येति। अतो यः परमशिवः स एव गुरुरिति तात्पर्य्यम्। निर्वाणतन्त्रेऽपि। शिरःपद्मे महादेवस्तथैव परमो गुरुः। तत्समो नास्ति देवेशि पूज्यो हि भुवनत्रये। तदंशं चिन्तयेद्देवि बाह्ये गुरुचतुष्टयमिति। अयं परमशिवः कर्णिकान्तस्त्रिकोणस्य बहिरधः कथ्यमानहंसः इत्यस्योपरि वर्त्तते पूर्वोक्तकङ्कालमालिनीतन्त्रवचने, तत्कर्णिकायां देवेशि अन्तरात्मा ततो गुरुः। सूर्य्यस्य मण्डलं तत्र चन्द्रमण्डलमेव च। इ-

स्यादिना क्रमेण महाशङ्खिनीशक्तिपर्य्यन्तास्थितिमभिप्राय। तस्या-धस्ताच्च देवेशि चन्द्रमण्डलमध्यगम्। त्रिकोणं तत्र सञ्चिन्त्य क्ष-यहीनात्मिका कला। तन्मध्ये कुटिला निर्वाणाख्यसप्तदशी क-लेति वचनेन चन्द्रमण्डलान्तास्त्रिकोणेऽमाकलादीनामेव स्थितेरु-क्तत्वात्। गुरुस्तु तदधोऽन्तरात्मन उपरि स्थितिरुवाच। ननु कङ्कालमालिनीवचनेऽन्तरात्मन उपरि गुरोः स्थितिरुक्ता तत्कथं हंसस्य ऊर्द्धे गुरोः स्थितिरुच्यते इति चेन्न हंसान्तरात्मनोरेकार्थ-त्वात्। तथाहि कङ्कालमालिनीतन्त्रे गुरुध्यानं यथा। सहस्रदल-मध्यस्थमन्तरात्मानमुत्तमम्। तस्योपरि नादविन्दोर्मध्ये सिंहासनो-ज्ज्वलम्। तस्मिन् निजगुरुं नित्यमित्यादि। तथान्यत्र हंसः पीठे मन्त्रमये स्वगुरुं शिवरूपिणम्। अमुकानन्दनाथान्तं स्मरेत्तन्नाम-पूर्वकमिति। तथा अन्नदाकल्पे। शिरःपद्मे शुक्ले दशशतदले क-शरगते पतत्रीणां तल्पे परमशिवरूपं निजगुरुमिति। एतेषां व-चनानां पर्य्यालोचनया हंसान्तरात्मनोरभेदः प्रतीयते। एवं परम-शिवरूपं निजगुरुमित्यनेन परमशिव एव गुरुरिति भाव्यम्। यत्तु, सहस्रदलमुपक्रम्य तन्मध्ये तु त्रिकोणं स्याद्विद्युदाकाररूपकम्। विन्दुद्वयञ्च तन्मध्ये विसर्गरूपमव्ययम्। तन्मध्ये शून्यदेशे तु शिवः परमसंज्ञकः इति वचनं परमशिवस्य त्रिकोणमध्ये स्थिति-बोधकम्। तन्मतभेदेन सहस्रदलकमलाभिन्नतत्कर्णिकाधोवर्त्त्यूर्ध्व-मुखद्वादशदलकर्णिकान्तस्त्रिकोणे गुरुस्थितिबोधकमेतत् पादुकाप-ञ्चकस्तोत्रे स्पष्टीकृतम्। न तूर्ध्वसहस्रदलकर्णिकात्रिकोणे गुरुस्थि-तिबोधकम्। मध्यत्रिकोणस्याधस्तनत्रिकोणान्तरे तद्रूपेण स्थितम्। अन्यथा कङ्कालमालिनीतन्त्रवचनविरोधात्। समास्ते सर्वेश इति अत्र कर्णिकायां सर्वेषामीश्वरः समास्ते इत्यर्थः। नन्वत्र परमशि-वस्थितिकथनेनैव ईश्वरस्थितिरुक्ता तत् कथं पुनः सर्वेशस्थितिरु-

च्यते इत्यतः सर्वेशं विशेषयति हंस इति । अयं सर्वेशो हंसः इत्यानुपूर्विकमन्त्राकारः । तदुक्तं प्रपञ्चसारे । सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रा ज्योतिषः सन्निधेस्ततः । विचिकीर्षुर्घनीभूय क्वचिदभ्येति विन्दुताम् । कालेन भिद्यमानस्तु स विन्दुर्भवति द्विधा । बिन्दुर्दक्षिणभागश्च वामभागो विसर्गकः । तेन दक्षिणवामाख्यौ भागौ पुंस्त्रिविशेषितौ । हङ्कारो बिन्दुरित्युक्तो विसर्गः स इति स्मृतः । बिन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिः स्मृतः । पुंप्रकृत्यात्मको हंसस्तदात्मकमिदं जगदिति । सुव्यक्तमाह महाकालीतन्त्रे प्रथमपटले । सहस्रारान्तरे शून्ये दिव्यतोरणशोभिते । चन्द्रमण्डलमध्ये तु हंसवर्णद्वयोपरि । शुद्धस्फटिकसङ्काशं शुद्धक्षौमविराजितमित्यादि । अत्र हंसवर्णद्वयोपरीति सुव्यक्तम् । अथवा हंसः परम इति नाम्ना च परिचितो विख्यात इत्यर्थः । अतएव ग्रन्थकारेणाष्टचत्वारिंशत्श्लोके केचित् हंसाख्यमेतदित्यनेन हंसनामकत्वं स्वयमुक्तम् । यद्वा हंसोऽन्ते यस्य स हंसोऽन्तः हंसोऽन्तश्चासौ परमश्चेति कर्म्मधारयेन शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपे हंसपरम इति सिद्धम् । तेन परमहंस इति नाम्ना परिचित इत्यर्थः । अतएवोक्तम् आगमकल्पद्रुमे । असौ परमहंसाख्यो युक्तः स्थावरजङ्गमैः इति । सकलसुखसन्तानलहरीपरीवाह इति । सर्वप्रकारसुखं सकलसुखं तस्य सन्तानो विस्तारः स एव लहरी श्रेणी परि सर्वतोभावेनोह्यते उत्तरोत्तरकालस्थायित्वेन प्रकाश्यते यस्मिन् इत्यर्थः । ततश्च श्रेण्याकारेण सर्वव्यापकसर्वप्रकारसुखविशिष्ट इति यावत् अयं हंसः परमशिवस्याधोवर्त्तीत्युक्तं गाढ ॥ ४२ ॥

शिवस्थानं शैवाः परमपुरुषं वैष्णवगणा लपन्तीति
प्रायो हरिहरपदं केचिदपरे। परं देव्या देवीचरणयुगलाम्भो-
जरसिका मुनीन्द्रा अप्यन्ये प्रकृतिपुरुषस्थानममलम् ॥४४॥

इदं स्थानं ज्ञात्वा नियतनिजचित्तो नरवरो न भूयात्
संसारे पुनरपि न बद्धस्त्रिभुवने। समग्रा शक्तिः स्यान्निय-

एतत्कर्णिकायां सर्वदेवतामयहंसादीनामधिष्ठानात् शैव-
शाक्तादिसकलोपासकानामुपास्यदेवतास्थानमित्याह। शिव-
स्थानमिति। शैवाः शिवोपासका एतत्पद्मं शिवस्थानं लपन्ति
वदन्तीत्यर्थः। परमपुरुषं परमपुरुषस्य विष्णोः स्थानमिदमर्थनद्धि-
तप्रत्ययेन सिद्धम्। केचिदिति। ये हरिहरोपासकास्ते शैवा वै-
ष्णवाश्च ते केचित् अपरे केवलशिवविष्णूपासकेतराः हरिहरपदं
लपन्ति अतः सर्वे शैवा वैष्णवाः केवलशिवस्थानं केवलविष्णु-
स्थानं न वदन्ति इत्यभिप्रायेण उक्तमन्ये युगलभजनशीलाः।
यद्वा अन्ये हंसमंत्रोपासका मुनीन्द्राः प्रकृतिपुरुषस्थानं हंसस्य
प्रकृतिपुरुषोभयरूपत्वात् तदधिष्ठितस्थानं लपन्तीत्यर्थः। एतत्
प्रदर्शनमात्रं तत्स्थाने सर्वदेवतामयपरं बिन्दोरधिष्ठानात् यो
यद्दैवतोपासकः स तद्देवतास्थानं वदतीति बोध्यम् ॥ ४४ ॥

सहस्रारज्ञानफलमाह इदं स्थानमिति। साङ्गोपाङ्गरूपेणैतत्-
स्थानज्ञानं भवतीति भावः। नियतनिजचित्त इति। नियतं तत्र
नियुक्तं निजचित्तं येन इत्यर्थः न भूयात् संसारे मुक्तो भवतीति
भावः। यतः क्वचिदपि न बद्धस्त्रिभुवने इति हेतुगर्भविशेषणम्।
बद्धः पुण्यपापरूपमायापाशबद्धः। तदुक्तं भागवते। कर्म्मणि क्रि-
यमाणे तु गुणैरात्मनि मन्यते। तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यञ्च

**तमनसस्तस्य कृतिनः सदा कर्त्तुं हर्त्तुं खगतिरपि वाणी सुवि-
विमला ॥ ४५॥**

**अत्रास्ते शिशुसूर्य्यसोदरकला चन्द्रस्य सा षोडशी
शुद्धा नीरजसूक्ष्मतन्तुशतधाभागैकरूपा परा। विद्युत्कोटिस-**

तत् स्मृतमिति। भगवद्गीतायामपि। स्वभावो येन कौन्तेय नि-
रुद्धः स्वेन कर्म्मणेति। ततश्च पुण्यपापभोगार्थं शरीरधारणात्
बन्धः। स च स्वर्गे पुण्यभोगार्थं पाताले पापभोगार्थं मर्त्त्ये उभय-
भोगार्थं भवतीति। तत्त्वज्ञानिनान्तु बन्धहेतुभूतपुण्यपापानुदयात्
सञ्चितपुण्यपापक्षयाच्च क्वचिदपि कस्मिन् कालेऽपि त्रिभुवने
स्वर्गमर्त्त्यपाताले न बद्धः न शरीरी भवति। सोऽयं प्रार-
ब्धकर्म्मभोगपर्य्यन्तं जीवन्मुक्तः सन् तिष्ठति देहान्ते मुक्तो भव-
तीति भावः। तस्य पुण्यपापानुदयमाह कुलार्णवे। अश्वमेधशते-
नापि ब्रह्महत्याशतेन च। पुण्यपापैर्न लिप्यन्ते येषां ब्रह्म
हृदि स्थितमिति। तथा भगवद्गीतायाम्। नैव तस्य कृतेनार्थो-
नाकृतेनेह कश्चन। न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रय इति।
तस्य प्रक्रान्ततत्त्वज्ञानिनः कृतेन कर्म्मणा पुण्यं नास्ति न चाकृतेन
नित्यकर्म्मणा कश्चन प्रत्यवायोऽस्तीति सुबोधिनीव्याख्यानम्। स-
ञ्चितपुण्यपापक्षयमाह श्रुतिः। तस्मिन् मनसि लीने गते सङ्कल्पवि-
कल्पे दग्धे पुण्यपापे सदाशिवः शक्त्यात्मा शान्त इति। भगवद्-
गीतायामपि ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथेति। तस्य
समग्रा सर्वकार्य्यसाधिका शक्तिः स्यात्। शक्तिकार्य्यं दर्श-
यति सदा कर्त्तुमिति अभीष्टकार्य्यं कर्तुं तथा हर्त्तुमनिष्टं संहर्त्तुं
शक्तिः खगतिराकाशपथगमनं सुविमला मधुरगद्यपद्यमयी वाणी
स्यादिति सर्वत्रान्वयः ॥ ४५ ॥

**मानकोमलतनूर्विद्योतिताधोमुखी पूर्णानन्दपरम्परातिविग-
लत्पीयूषधाराधरा ॥ ४६ ॥**

**निर्वाणाख्यकला परा परतरा सास्ते तदन्तर्गता के-
शाग्रस्य सहस्रधाविभजितस्यैकांशरूपा सती। भूतानाम-**

अथात्र पूर्वं तदन्तःशून्यं तदित्यनेन सकलशशिकलाशुद्ध-
रूपप्रकाशमित्यनेन च सरस्हारकर्णिकान्तस्त्रिकोणे अमाकला नि-
र्वाणकला परं बिन्दुनामधिष्ठानं स्थूलेनाभिहितम्। इदानीं तेषां
स्वरूपेण इतरभेदकविशेषणेन च स्पष्टयितुमिच्छन्नादावमाकलास्व-
रूपमाह अत्रास्ते इति। शशिसूर्यसोदरमित्यनेन कलाया
रक्तवर्णत्वं ज्ञापितम्। चन्द्रस्य या षोड़शीत्यनेनेयममाकलेति
ज्ञापितम्। नीरजतन्तुर्मृणालसूत्रं तस्य शतभागो दीर्घफालनेति बो-
ध्यम्। शुद्धा कलङ्करहिता परा चिच्छक्तिरूपा चिच्छक्तेरेवेदं
रूपम्। अतएवोक्तं प्रभासखण्डे। संस्थिता परमा माया देहिनां
देहधारिणीति अमाविशेषणम्। नित्यानन्दपरम्परेति ब्रह्मपरम्परो-
त्पन्ना इत्यर्थः अतिविगलत्पीयूषधाराधरा अतिशयामृतस्राविणी-
त्यर्थः। यद्वा नित्यानन्दपरम्परातिविगलत्पीयूषधाराधरेत्येकविशेष-
णम्। अस्यार्थः परं बिन्दुरूपं शिवः परा प्रकृतिः शक्तिः।
आनन्देन समग्रसानन्देन परम्पराभ्यां शिवशक्तिभ्यामतिविगल-
न्ती या पीयूषधारा परामृतधारा। नित्यं निरन्तरं तादृशधारा
इव धारां धारयतीत्यर्थः। स्पष्टमन्यत्॥ ४६॥

निर्वाणकलास्वरूपमाह निर्वाणाख्यकलेति। सा परा पर-
तरा परमा कला अस्या अपि परतरा श्रेष्ठा परादिति पाठे सर्व-
श्रेष्ठा इत्यर्थः। सा तदन्तर्गता अमाकलायाः क्रोड़े स्थिता।

धिदैवतं भगवती नित्यप्रबोधोदया चन्द्रार्द्धाङ्गसमानभङ्गुरवता सर्वार्कतुल्यप्रभा ॥ ४७ ॥

एतस्या मध्यदेशे विलसति परमापूर्वनिर्वाणशक्तिः कोट्यादित्यप्रकाशा त्रिभुवनजननी कोटिभागैकरूपा। केशाग्रस्यातिसूक्ष्मा निरवधिविगलत्प्रेमधाराधरा सा सर्वेषां जीवभूता मुनिमनसि मुदा तत्त्वबोधं वहन्ती ॥ ४८ ॥

तन्मध्ये कुटिला निर्वाणाख्यसप्तदशी कलेति पूर्वोक्तवचनात्। केशाग्रस्येत्यादि। केशाग्रस्य सहस्रभागैकभागरूपसूक्ष्मा सती आस्ते इत्यन्वयः। भूतानां सर्वप्राणिनामधिदैवतं हार्दचैतन्यस्वरूपा इत्यर्थः नित्यप्रबोधोदया तत्त्वज्ञानसम्पादयित्री चन्द्रार्द्धाङ्गसमानभङ्गुरवती। चन्द्रार्द्धाङ्गरूपामाकलावत् कुटिलाकारेत्यर्थः। सर्वार्कतुल्यप्रभा एकदा द्वादशसूर्य्योदये यादृशप्रकाशमाना रक्तवर्णा च ॥ ४७ ॥

परं बिन्दुस्वरूपमाह एतस्या इति। एतस्या निर्वाणकलायाः मध्यदेशे क्रोड़े अपूर्वा सृष्टेरादावाविर्भूतत्वात् किञ्चिदपि नास्ति पूर्वं यस्यास्तादृशी। परमा परंब्रह्मशक्तिरूपा निर्वाणशक्तिर्विलसतीत्यर्थः। निर्वाणशक्तिं विशेषयति। कोट्यादित्यप्रकाशेति। त्रिभुवनजननी स्वर्गमर्त्यपातालादिप्रपञ्चसमुदायस्योत्पत्तिस्थानरूपेत्यर्थः। यतः केशाग्रस्य कोटिभागैकरूपा अतोऽतिसूक्ष्मा। निरवधिविगलत्प्रेमधाराधरेति। प्रेम आनदार्द्रभावप्रफुल्लता। सामरस्यानन्दार्द्रभावप्रफुल्लताजनिता या परामृतधारा निरवधि निरन्तरं विगलन्तीं तादृशधारां धारयतीत्यर्थः। सर्वेषां जीवभूतेति। एतस्य अंश एव जीवः तदुक्तं यथा। ज्वलदग्नेर्यथा देवि स्फुर-

तस्यामध्यान्तराले शिवपदममलं शाश्वतं योगिगम्यं नित्यानन्दाभिधानं सकलसुखमयं शुद्धबोधस्वरूपम्।

न्ति विस्फुलिङ्गकाः। तस्याश्च्युतं परं विन्दुर्यदा भूमौ पतत्यपि। तदैव सदसा देवि संज्ञायुक्तो भवत्यपीति। तस्याः शिवशक्त्यात्मकपरं बिन्द्वन्तर्गतशक्त्याः संज्ञायुक्तो जीवनामा भवतीत्यर्थः। स्पष्टमन्यत्। इयं निर्वाणशक्तिः निर्वाणकलाधःस्थाने नादरूपनिबोधिकोपरि वर्त्तते। तद्यथा, निर्वाणाभ्यन्तरगता वह्निरूपा निबोधिका। नादाव्यक्ता तदुपरि कोट्यादित्यसमप्रभा। निर्वाणशक्तिः परमा सर्वेषां योनिरूपिणी। तस्यां शक्तौ शिवं ज्ञेयं निर्विकारं निरञ्जनम्। अत्रैव कुण्डलीशक्तिर्विहरेत् परमात्मनेति। निबोधिकाऽव्यक्तनादात्मिका वन्हिरूपा तथाहि नादस्य त्रिविधावस्था तमोगुणाधिक्येन केवलध्वन्यात्मकोऽव्यक्तनादः रजआधिक्येन किञ्चिद्वर्णवद्ध्वन्यात्मकः। सत्वाधिक्येन बिन्दुरूप इति राघवभट्टः। ततश्च नादबिन्दुनिबोधिकाः अर्केन्दुवह्निरूपाः ते ज्ञानेच्छाक्रियात्मनो वह्नीन्द्वर्कस्वरूपिण इति सारदावचनात्। तस्मादत्र वह्निरूपनिबोधिकोपरि स्थितिकथनात् सूर्य्यचन्द्रवह्निमण्डलोपरि निर्वाणशक्तेः स्थितिरिति सुधीभिर्भाव्यम्। व्यक्तमाह कुलार्णवोक्तपरब्रह्मध्याने बिन्दुरूपं परं ब्रह्म सहस्रदलसंस्थितम्। इत्युपक्रम्य कर्णिकान्तस्त्रिकोणान्तर्मण्डलत्रयमण्डितामिति। मण्डलत्रयेण सूर्य्यचन्द्रवह्निमण्डलेन मण्डितमित्यर्थः। इयं निर्वाणशक्तिः परबिन्दुरूपेति स्फुटिकरिष्यामः॥ ४८॥

निर्वाणशक्तिमध्ये परब्रह्मस्थानमाह। तस्यामध्यान्तराल इति। तस्याः परं विन्दुरूपनिर्वाणशक्त्याः मध्यान्तराले मध्यस्थशून्ये अमलं मायामलरहितं शिवपदं ब्रह्मस्थानं लपन्ति तत्त्वज्ञा

केचिद् ब्रह्माभिधानं पदमिति सुधियो वैष्णवं तल्लपन्ति के-
चिद्धंसाख्यमेतत् किमपि सुकृतिनो मोक्षमात्मप्रबोधम् ॥४९॥

इति शेषः । योगिगम्यं सूक्ष्मातिसूक्ष्मतमत्वात् वाङ्मनसोरगोचर-
त्वाच्च योगिनां ज्ञानमात्रगम्यमिति भावः । केचित् वेदान्तिका
ब्रह्माभिधानं ब्रह्मेति नाम्ना लपन्ति अथवा हंसाख्यं हंसनामकमि-
ति यथाश्रुतार्थः । अन्ये सुकृतिनः किमपि अनिर्वचनीयमात्मप्र-
बोधमात्मसाक्षात्कारस्थानं लपन्तीत्यर्थः । मोक्षमिति । मुच्यते
मायाप्रपञ्चाद्बहिर्भूयते यत्र तन्मोक्षरूपमित्यर्थः । अत्रेदमवधी-
यताम् । सहस्रदलकर्णिकान्तस्त्रिकोणे मायाबन्धनच्छादितप्रकृति-
पुरुषात्मकपरं बिन्दुः । तदुक्तम् । सत्यलोके निराकारा महाज्यो-
तिःस्वरूपिणी । मायाच्छादितमात्मामं चणकाकाररूपिणी ।
हस्तपादादिरहिता चन्द्रसूर्य्याग्निरूपिणी । मायाबन्धनमुत्सृज्य
द्विधा भित्त्वा यदोन्मुखी । शिवशक्तिविभागेन जायते सृष्टिकल्प-
नेति । सत्यलोके सहस्रारे इत्यर्थः । तथा निर्गुणो बिन्दुरूपश्च
सिद्धिकारणमेव हि । केचिद्वदन्ति स ब्रह्मा कैश्चित् विष्णुः प्र-
कथ्यते । कैश्चित् रुद्रो महापूर्ण एको देवो निरञ्जनः । आद्याश-
क्तिर्यतो देवश्चणकाकाररूपक इति । अस्य बिन्दोः केशाग्रकोटि-
भागैकभागरूपसूक्ष्मतेजोंऽशो निर्वाणशक्तिमध्यशून्यभागो ब्रह्म-
पदमिति ग्रन्थकारमतम् । तथान्यत्र । तन्मध्ये परबिन्दुश्च सृ-
ष्टिस्थितिलयात्मकम् । शून्यरूपं शिवः साक्षात् बिन्दुः परमकु-
ण्डली । तथा वृतः कुण्डलिनी शक्तिर्गुणत्रयसमन्वितः । शून्य-
भागं महेशानि शिवशक्त्यात्मकं प्रिये इति । अयं बिन्दुः सर्व-
कारणरूप ईश्वर इति केचित् । पौराणिकास्तु महाविष्णुरू-
पोऽयमिति वदन्ति । अन्ये तु ब्रह्मपुरुषोऽयम् । तदाह नाहो न-

रात्रिर्न वियन्न पृथ्वी नासीत्तमो ज्योतिरभुन्न वान्यत् । श्रोत्रादि-बुद्ध्यानुपलभ्यमेकं प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीदिति । निर्गुणः सगुणश्चेति शिवो ज्ञेयः सनातनः । निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृतः इति शारदावचनात्तन्मध्येऽयं सगुणब्रह्मरूपः व-स्तुतस्त्वेकमेव मतभेदान्नानाविधिनाम्ना गायन्तीत्यलं विस्तरेण । तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । सुषुम्ना नाड्यूर्द्ध्वं सहस्रदलपद्मं शु-क्लवर्णमधोमुखं रक्तकिञ्जल्कशोभितं अकारादिलकारान्तपञ्चाशद्वर्णैः शुक्लामैर्विंशत्यावर्त्तनेन सहस्रसंख्यकैर्युक्तं सहस्रदलं एतत्क-र्णिकायां हंसः ततः परमशिवरूपगुरुः । ततः सूर्य्यमण्डलं चन्द्रमण्डलं ततो महावायुः ततो ब्रह्मरन्ध्रम् । ततो महाशङ्खिनी चन्द्रमण्डले विद्युदाकारत्रिकोणम् । तन्मध्ये मृणालसूत्रशतभागै-कभागरूपसूक्ष्मा चन्द्रस्य षोड़शी कलाऽधोमुखी रक्तवर्णा तत्-क्रोड़े केशाग्रसहस्रभागैकभागरूपसूक्ष्मा निर्वाणकला रक्तवर्णाऽ-धोमुखी तदधस्तात् अव्यक्तनादात्मकनिबोधिकाख्यवह्निः । तदु-परि निर्वाणकला क्रोडे परं बिन्दुःशिवशक्त्यात्मकः । अस्य केशा-ग्रकोटिभागैकरूपसूक्ष्मतेजो हंसरूपा निर्वाणशक्तिः अस्याः हंसो-जीवः बिन्दोर्मध्ये शून्यं ब्रह्मपदमिति । आगमकल्पद्रुमपञ्चशाखा-दिमते सहस्रदलकर्णिकामध्ये चन्द्रमण्डले अकथादित्रिकोणं तन्म-ध्ये त्रिकोणसमीपे त्रिबिन्दुः तस्याधोबिन्दुर्हकारः पुरुषात्मकः । ऊर्द्ध्वबिन्दुद्वयरूपविसर्गः सकारः प्रकृतिरूपः । एतदुभयात्मको हंसस्त्रिबिन्दुरूपेण प्रकाशते । तन्मध्ये अमा कला तत्क्रोड़े नि-र्वाणशक्तिः तस्य मध्यशून्यं परं ब्रह्म इति । तद्यथा अथ शुभ्रस-हस्रारे पूर्णेन्दुमध्यात्विस्फुरत् । त्रिकोणं तड़िदाभासम् अकथादि-हलक्षयुक् । तदन्तरे परं शून्यं विसर्गाधोऽव्यवस्थितम् । बालादित्यप्र-भा तत्र कला षोड़श्यधोमुखी । स्रवन्ती सौधधारां वै चन्द्रार्द्धा-

हूङ्कारेणैव देवीं यमनियमसमाभ्यासशीलः सुशीलो
ज्ञात्वा श्रीनाथवक्त्रात् क्रममिति च महामोक्षवर्त्मप्रकाशम् ।

कुविभङ्गुरा । तदन्तरे परा शक्तिः कोट्यादित्यप्रभामयी । बिसतन्तु सहस्रांशभागरूपा चिदात्मिका । तदन्तः सच्चिदानन्दो वेदातीतो निरञ्जनः । बिन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिमतः । पुंप्रकृत्यात्मको हंसः स्वप्रकाशेन भासत इति । एतन्मतमाश्रित्य परं बिन्दोरूर्द्धे हंसघटकविसर्गोपरि गुरुस्थितिरिति वदन्ति । तन्न समीचीनम् । निर्वाणतन्त्रे परं बिन्दुरूपशक्तिसमीपे तस्याः पूजाध्यानपरायणस्य निजगुरोः स्थितिकथनात् पूजार्थोपवेशनन्तु अधःस्थले सन्मुख एव युज्यते । नतूर्द्धस्थले पश्चाद्देशे । तद्यथा । निर्वाणे । सत्यलोके बीजकोषे चिन्तामणिगृहे शुभे । ध्यायेन्निरञ्जनां देवीं रत्नसिंहासनोपरि । तस्यान्तिके निजगुरुं पूजाध्यानपरायणमित्यादि । किञ्च, पूर्वप्रदर्शिते महाकालीतन्त्रवचने हंसवर्णद्वयोपरि गुरुस्थितिः सुव्यक्ता । अत्र मूलादिसहस्रदलपर्य्यन्तोक्तप्रकारविपरितप्रकारबोधकानि तथा तदतिरिक्तबोधकानि च यानि वचनानि दृश्यन्ते तानि मतभेदेन प्रकारान्तरविधायकानि इति बोध्यम् ॥ ४९ ॥

अथेदानीं सहस्रदलपर्य्यन्तं चक्रं निरूप्य तत्र कुण्डलिनीयोगं कथयिष्यन्नादौ कुण्डलिन्युत्थापनप्रकारमाह । हूङ्कारेणेति । अस्यायमर्थः । सयोगित्वेन प्रसिद्धोजनः गुरुवक्त्रात् क्रमं ज्ञात्वा येन क्रमेण प्रकारेण हृदाद्याकुञ्चनादिपवनदहनयोराक्रमणं कुण्डलिन्युत्थापनादिकं भवति तत्प्रकारक्रमं श्रीनाथस्य गुरोर्वक्त्रात् ज्ञात्वा पवनदहनयोराक्रमेण हूमिति कूर्चबीजोच्चारणेन च कुण्डलीनीमुत्थाप्य तल्लिङ्गरूपं भित्त्वा स्वयम्भुलिङ्गछिद्र

ब्रह्मद्वारस्य मध्ये विरचयति सतां शुद्धबुद्धिस्वभावो भित्त्वा तल्लिङ्गरूपं पवनदहनयोराक्रमेणैव गुप्तम् ॥ ५० ॥

प्रस्फोटयित्वा तां देवीं कुण्डलिनीं ब्रह्मद्वारस्य मध्ये चित्रिणीनाड़ीमुखमध्ये विरचयति प्रापयतीत्यर्थः। हूङ्कारेणेति। ततो हंसमुपस्मृत्य शनैराकुञ्चयेत् गुदमित्याद्यागमकल्पद्रुमवचने हंसमन्त्रस्योच्चारणेन कुण्डलिनीचालनविधानात् हूं हंस इति मन्त्रः कुण्डलिनीचालने विनियुक्त इति ललितारहस्यकारः। किन्तु हंसस्मरणपूर्वकतदाकुञ्चनविधानात् हंस इति मनुमन्युस्मृत्य जीवात्मानं हृदयस्थं दीपकलिकाकारं मूलाधारमानीय तेन सार्द्धं कुण्डलिनीं चालयेदित्यभिप्रायः। अतएवागमकल्पद्रुमे। आरोप्यारोप्य शक्तिं कमलजनिलयादात्मना साधकेन्द्र इति परवचने आत्मना जीवात्मना सार्धं चालनमुक्तम्। कालीकुलामृतेऽपि। हृदयाद्धंसमनुना नीत्वा जीवं मुखाम्बुजे। हूङ्कारेण समुत्थाप्य कुण्डलीं परदेवतामिति। कङ्कालमालिनीतन्त्रे। आकृष्य प्रणवेनैव जीवात्मानं नगेन्द्रजे। कुण्डलिन्या सह प्राणं गन्धमादाय साधकः। सोऽहन्तु मनुना देवीं स्वाधिष्ठाने प्रवेशयेदिति। ततश्च हंसेन प्रणवेन वा हृदयाज्जीवं मूलाधारमानीय केवलकूर्चबीजेन कुण्डलिनीमुत्थापयेदिति सुधीभिर्भाव्यम्। स जनः कीदृशः यमनियमसमभ्यासशीलः यमनियम इति योगप्रतिबन्धककामक्रोधादिनाशकतदनुकूलशरीरान्तर्वायुरेचनमनः स्थैर्य्यादिसाधकाङ्गयोगप्रदर्शकं तैरेव प्रकृतयोगनिष्पत्तेः नतु केवलयमनियममात्रेण। अतएव ग्रन्थकृता चतुःपञ्चाशत्श्लोके योगी यमाद्यैर्युत इत्यत्र यमाद्यैरिति बहुवचनान्तत्वेन प्रयुक्तम्। अयन्तु यमाद्यभ्यासः कामाद्याकुलितचित्तानामेव। यदि तु

जन्मान्तरीयादृष्टवशात् स्वभावतो वा क्रोधकामादिरहितः तदा तद्योगाभ्यासं विनापि प्रकृतयोगे शक्तो भवतीति बोध्यम् । सुशील इति । यतः यमाद्यभ्यासशीलः अतएव सुशील इति । श्रीनाथवक्त्रादिति । गुरूपदेशं विना क्रमज्ञानं न भवतीति भावः। अतएवोक्तं गुरूपदेशतो ज्ञेयं न तु शास्त्रार्थकोटिभिरिति । क्रमं विशेषयति । महामोक्षवर्त्मप्रकाशितामिति । मोक्षवर्त्म चित्रिणीनाडीमध्यछिद्ररूपवर्त्म तस्य प्रकाशः प्रस्फोटनं येन क्रमेणेत्यर्थः । शुद्धबुद्धिस्वभाव इति । शुद्धबुद्धौ ब्रह्मणि स्वभावो यस्य अथवा शुद्धबुद्धया स्वस्मिन् आत्मनि भावो यस्येत्यर्थः सुगुप्तं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । अथवा नालिङ्गरूपं सुगुप्तं मुद्रितमुखत्वेनाव्यक्तम् अप्रकाशितमुखमिति यावत् । अथात्र कुण्डलिन्युत्थापनप्रकारं विशेषेणाह । आगमप्रकल्पद्रुमपञ्चशाखायांच। पद्मासने निवेश्याङ्के ततः पाणिद्वयं न्यसेत् । ततो हंसमुपस्मृत्य शनैः शङ्कोचयेद्‌गुदम् । वायुमुत्तोलयेत्तेन वर्त्मना स पुनः पुनः। उत्तोल्य भेदयेच्चक्रं तस्यानुष्ठानमुच्यते। मूलाधारसरोजे तु त्रिकोणमतिसुन्दरम् । कामो भवति तन्मध्ये बालार्ककोटिसन्निभम् । तदूर्द्ध्वे कुण्डलीशक्तिं स्वयम्भुलिङ्गवेष्टिनीम् । तथा वामाग्निना कूर्चयोगात् परं हंसाभिलासिनीमिति । तथा भूतशुद्धौ । हृदिस्थां कुञ्चिकां कृत्वा गत्वा तदुदरे शिवे । कण्ठाद्यं समनुप्राप्य द्वारं कुञ्चिकया हठात् । उद्घाट्य परमेशानि पवनेन प्रदीपयेत् हुताशनप्रतप्तां तु तापेन भृशमूर्द्धताम् । प्रसुप्तां नागिनं लिङ्गे योनिवक्त्रे प्रबोधयेत्। ततः प्रचालयेद्वायुं यावन्नाड्यन्तरेषु च गुरुदृष्टेन मार्गेण सकृत्वा कुम्भकेन वै । आकृष्यैवं यतो जीवं सुगुप्तेन पथा भृशम् । ऊर्द्ध्वोच्छ्वासैरूर्द्ध्वमुखान् कारयेत् पङ्कजान् शिवे । प्रबोधयन् शनै-

भित्त्वा लिङ्गत्रयं तत् परमरसशिवे सूक्ष्मधाम्नि प्रदीपे
सा देवी शुद्धसत्त्वा तडिदिव विलसत्तन्तुरूपस्वरूपा । ब्र-
ह्माख्यायाः शिवायाः सकलसरसिजं प्राप्य देदीप्यते त-
न्मोक्षाख्यानन्दरूपं घटयति सहसा सूक्ष्मतालक्षणेन॥ ५१ ॥

भानुं मेरुशृङ्गं नयेत् सुधीरिति । तदयं सकलवचनपर्य्यालोचन-
सिद्धः क्रमोऽत्रधीयताम् । योगी जनः विहितासने उपविश्य स्वा-
ङ्के उत्तानौ करौ कृत्वा खेचरीमुद्रया स्थिरचित्तः सन् देहान्तर्वा-
युमापूर्य्य कुम्भकं कृत्वा हृदयमाकुञ्चयेत् । तेन ऊर्द्धोच्छ्वासो-
त्सरणनिवृत्तिः । ततो देहान्तरस्थवायोरुदरकण्ठादिव्यापकतया
नाडीच्छिद्रप्रस्फोटनेनाधोगमनमनुभूय गुदमाकुञ्चयापानं संरुध्य
वायुमुत्तोल्य मूलाधारकमलकर्णिकान्तस्त्रिकोणस्थकामं वाममाव-
र्त्तयेत् । तेनोद्दीप्तेन तत्र स्थितेन कामाग्निनोत्तप्तां कुण्डलिनीं
हूङ्कारेण चेतयित्वा परमशिवसामरस्याभिलाषिणीं तां स्वयम्भुलि-
ङ्गमुखं स्फोटयित्वा तच्छिद्रेण चित्रिणीनाड़ीमुखमध्यं प्रापयेदिति
समुदितार्थः ॥ ५० ॥

इदानीं कुण्डलिनीयोगप्रकारमाह भित्त्वेति । संरुद्ध वर्त्मनि
वर्त्मकरणं भेदः। अस्यार्थः सा देवी कुण्डलिनी तल्लिङ्गत्रयंस्वयंभ्भु
वाणेतराख्यंलिङ्गत्रयंभित्वा तैर्लिङ्गैः संरुद्ध्य वर्त्म कृत्वा ब्रह्मा-
ख्यायाः शिवायाः चित्रिणीनाड़ीसम्बन्धितद्ग्रथितमिति यावत्
ग्रथितं तत्सकलसरसिजं प्राप्य तत्र देदीप्यते ततःसूक्ष्मता
। लक्षण सूक्ष्मभावस्वरूपण सूक्ष्मभावेनेति यावत् । तेन
भावेन विलसत्तन्तुरूपस्वरूपा सती परमरसशिवे परमरसः
परमानन्दः तन्मये शिवे सहस्रदलकार्णिकास्थपराविन्दुरूप
शिवसमीपे अर्थाद्गत्वा मोक्षाख्यानन्दरूपमर्थात् साधकस्य नि-

त्यानन्दरूपमुक्तिं सहसा घटयतीत्यर्थः । लिङ्गत्रयमिति । तत् पूर्वोक्तं षट्चक्रं पञ्चशिवंश्चेति चतुर्दशग्रन्थीन् भित्वेति बोध्यम्। तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम् । गच्छन्तीं ब्रह्मरन्ध्रेण भित्वा ग्रन्थींश्चतुर्दशेति । तत्र लिङ्गशिवयोर्भेदप्रकारमाह । स्वतान्त्रतन्त्रे । षट्चक्रस्थान् शिवान् भित्वा देवी गच्छति निष्कलम् ।चक्राधिष्ठानतो रूपं धृत्वा तत्तन्मनोहरम् । मोहयित्वा महशानमानन्दाप्लुतविग्रहम् । रमित्वा तत्र तत्रैव यावत् प्राप्नोति शाश्वतम् । मोहितः परया यस्मात्तस्माद्भित्र उदाहृत इति । तथा मायातन्त्रे । भित्वा लिङ्गत्रयं देवी शक्तिमार्गेण गच्छति । तत्तद्रूपेण चक्रेषु निष्कलं प्राप्य निर्वृतेति । तत्तद्रुपेणेति वैखरीमध्यमा पश्यन्ति भावेन । तदुक्तम् । प्रथमे वैखरीभावो मध्यमा हृदये स्थिता । भ्रूमध्ये पश्यन्तीभावः पराभावस्तद्बिन्दुनि । अस्यार्थः परापश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चतस्रः शब्दोत्पादिकाः शक्तयः कुण्डलिन्यभेदरूपाः । ततः सहस्रारे कुण्डलिनी गमनकाले प्रथमे स्वयम्भुलिङ्गसमीपे वैखरीभावेन तं मोहयित्वा एवं हृदये बाणलिङ्गं मध्यमाभावेन भ्रूमध्ये इतरलिङ्गं पश्यन्ती भावेन मोहयित्वा परंबिन्दुनिकटे पराभावमाप्नोतीत्यर्थः । चक्रभेदप्रकारमाह । चित्रिणीविवरे रक्तभेदपङ्कसमुद्भवान् । सव्यदक्षपार्श्वयोश्च नालस्थान् वाहयेच्च तान् । पश्चान्नाडीमध्यवर्त्मरोधितान् परकेश्वरि । नालं वामं विशेत् पद्मं तेन भेदः प्रजायते । यथा शिल्पवतीं रश्मिवाहीं लाययति प्रभुः । भेदयित्वा तथा चक्रं षड् जीवेन नयेच्च तमिति । तथा षट्चक्रसन्धिमार्गेण सुषुम्नावर्त्मना तथा । हसेन मनुना देवीं सहस्रारं समानयेदिति । परमरसाशिवं विशेषयति । सूक्ष्मधाम्नि प्रदिपे इति । सूक्ष्मधाम निर्वाणशक्त्यात्मकपरं बिन्दोस्तेजो हंसः तन्मध्ये दीपमानेत्यर्थः । देवीं विशेषयति । शुद्धसत्त्वेति ।

सत्त्वातिसत्त्वपरमसत्त्वशुद्धसत्त्वविशुद्धसत्त्वेति पञ्चविधं शरीराव-
च्छिन्नचैतन्यमुत्तरोत्तरप्रकृष्टम् । तत्रेयं शुद्धसत्त्वा तुरीयेति या-
वत् । केन प्रकारेण मोक्षाख्यानन्दं घटयनीत्याकाङ्क्षायामुच्यते ।
तत्र परंविन्दौ तां कुण्डलिनीं विलाप्य केषाञ्चित् साधकानां शि-
वात्मनोरभेदेन तद्विन्दुचिन्तनेन केषाञ्चित् तथा शक्त्यात्मकचि-
न्तनेन केषाञ्चित् परमपुरुषमयचिन्तनेन तथा केषाञ्चित् केवल-
शिवशक्तिसामरस्य चिन्तनेन सा देवी मोक्षं घटयतीति । तदुक्त
मायातन्त्रे । ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः । शिवा
त्मनोरभेदेन प्रतिप्रत्ति परे विदुः । शक्त्यात्मकं तथा ज्ञानं जगु-
रागमवादिनः । पुराणपुरुषस्यान्ये ज्ञानमाहुर्विशारदाः । शिव-
शक्त्योः सामरस्यात्मकं प्रकृतिनोऽपर इति ऐक्यं जीवात्मनोरिति
समाधिविषयम् । योगमिति युज्यते परमात्मना एकीभूयते अने-
नासौ योगः । तं योगमित्यर्थः। समाधिमुक्त्वा ध्याने योगभेदमाह ।
शिवात्मनोरित्यादि । सामरस्यात्मकमिति । स्त्रीपुंयोगे तु यत्
सौख्यं सामरस्यं प्रकीर्तितम् । तच्चिन्तनप्रकारमाह बृहत् श्रीक्र-
मे । कलां कलङ्करहितां चिदानन्दमुपेयुषीम् । बिम्बरूपनिदानश्च
शुद्धस्फटिकसन्निभम् । परा विराजिवामोरुमदालसवपुः स्त्रियम् ।
नादोपरि महादेवं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषा इति । कलां कुण्डलिनी-
म् । चिदानन्दं विन्दुरूपशिवमुपेयुषीं प्राप्तवतीमित्यर्थः । विम्ब-
रूपनिदानं परशिवम् । तथान्यत्र । शून्यरूपं परशिवं प्रापयित्वा
तु कुण्डलीम् । ततः सामरसीभूतां कारयित्वा परामृतम् । पुन-
स्तेन पथा देवीं प्रापयेत् कुलगह्वरमिति । यथा साङ्गत्यन्तु तयोः
कृत्वा सामरस्यं विभाव्य च । तदुद्भूतरसेनैव तर्पयेद्देहदेवतामि-
ति । प्रकारान्तरमाह गन्धर्वमालिकायाम् । सहस्रारं शिवपुरं रम्यं
दुःखविवर्जितम् । सर्वतोऽलङ्कृतैर्दिव्यं नित्यपुष्पफलद्रुमैः । सदा.

शिवपुरं रम्यं कल्पवृक्षसुशोभितम् । पञ्चभूतात्मकं वृक्षं गुणत्रयसमन्वितम् । चतुर्वेदचतुःशाखानित्यपुष्पसमन्वितम् । पीतं श्वेतं तथा कृष्णं रक्तपुष्पञ्च पार्वति हरितञ्च विचित्रञ्च नानापुष्पमनोहरम् । एवं कल्पद्रुमं ध्यात्वा तद्धो रत्नवेदिकम् तत्रोपरि सुपर्य्यङ्कं नानावस्त्रोपशोभितम् । मन्दारपुष्पसहितं नानागन्धानुमोदितम् । तत्रोपरि महादेवः सदा तिष्ठति सुन्दरि । ध्यायेत् सदाशिवं देवं शुद्धस्फटिकसन्निभम् । बहुरत्नसमाकीर्णं दीर्घबाहुं मनोहरम् । सुखप्रसन्नवदनं स्मेरास्यं सततं प्रिये । श्रवणे कुण्डलोपेतं रत्नहारेण शोभितम् । गले पद्मसहस्रेण मालया शोभितं वपुः । अष्टबाहुं त्रिनयनं शिवं पद्मदलेक्षणम् । पादयोर्नूपुरं रम्यं शद्बब्रह्ममयं वपुः । एवं स्थूलवपुस्तस्यभावयेत् कमलेक्षणे । पद्ममध्ये स्थितं देवं निरीहं शवरूपवत् । शवरूपो महादेवः कृत्यं नास्ति कदाचन तथा ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्वयम्भुलिङ्गवेष्टिनीम् । हंसेन मनुना देवीं सहस्रारं समानयेत् । सदाशिवो महादेवो यत्रास्ते परमेश्वरि । देवं रूपवतीं कामसमुल्लासविहारिणीम् । मुखारविन्दगन्धेन मोदितं परमं शिवम् । प्रबोध्य परमेशानि तत्रैवोपविशेत् प्रिये । शिवस्य मुखपद्मं हि चुचुम्बे कुण्डली शिवे । सदाशिवेन देवेशि क्षणमात्रं रमेत् प्रियो अमृतं जायते देवि तत्क्षणात् परमेश्वरि । तदुद्भवामृतं देवि लाक्षारससमायुतम् । तेनामृतेन देवेशि तर्पयेत् परदेवताम् । षट्चक्रदेवतास्तत्र सन्तर्प्यामृतधारया । आनयेत्तेन मार्गेण मूलाधारं पुनः सुधीः । यातायात क्रमेणैव तत्र कुर्य्यान्मनोलयम् । एवमभ्यस्यमानस्तु अहन्यहनि पार्वति । जरामरणदुःखाद्यैर्मुच्यते भवबन्धनात् । एवम्प्रकारान्तरस्तन्त्रान्तरे अनुसन्धेयः ॥ ९१ ॥

नीत्वा तां कुलकुण्डलीं लयवशात् जीवेन सार्द्धं सु-धीर्मोक्षे धामनि शुद्धपद्मसदने शैवे परे स्वामिनि। ध्याये-दिष्टफलप्रदां भगवतीं चैतन्यरूपां परां योगीन्द्रो गुरुपा-दपद्मयुगलालम्बी समाधौ यतः ॥ ५२ ॥

कुण्डलिनीध्यानयोगमुक्त्वा समाधियोगमाह नीत्वेति । अ-स्यायमर्थः । समाधौ यतः योगीन्द्रः सुधीः तां पूर्वोक्तोत्थापनक्र-मेण ब्रह्मद्वाराप्राप्तवतीं भगवतीं कुण्डलिनीं जीवेन सार्द्धं लयवशात् लयक्रमेण शुद्धपद्मसदने सहस्रारमध्ये परे परंबिन्दुरूपे शिवे-शिवपदे स्वामिनि स्वामिनिकटे नीत्वा इष्टफलप्रदाम् इष्टदेवता-रूपां तां स्वामिरूपपरंबिन्दुना सहैकीभावं प्रापयित्वा परां परंवि-न्दुस्वरूपां ध्यायेत् चैतन्यरूपामिति । तदनन्तरं परंविन्दु-मपि तन्मध्यशून्यमध्ये चिदात्मनि विलाप्य शुद्धचैतन्यरूपां ध्यायेदिति समुदायार्थः । ततः सोऽहम्भावेन जीवात्मनोरैक्यं ज्ञा-त्वा तत्र चित्तं विलाप्य सर्वव्यापकसम्पूर्णज्ञानात्मना स्थिरचित्तः सन् तिष्ठेदिति शेषः । तदुक्तं श्रीमदाचार्य्यस्वामिना । मकारं कारणं प्राज्ञश्चिदात्मनि विलापयेत् । चिदात्माहं नित्यशुद्धबुद्धमु-क्तसतद्वयः । परमानन्दसन्दोहं वासुदेवोऽहमोमिति । ज्ञात्वा वि-वेचकं चित्तं तत् साक्षिणि विलापयेत् । चिदात्मनि विलीनश्चेत्त-च्चितं नैव चालयेत् । पूर्णबोधात्मना तिष्ठेत् पूर्णाचलसमुद्रभवदिति । मकारमिति प्रणवपक्षे । अत्र कारणं परंबिन्दुः । वासुवोऽहमिति वैष्णवं तल्लपन्ति । इत्यनेनैकवाक्यतया वैष्णवपक्षे । तेन यो यद्दे-वतोपासकः स सोऽहमिति ज्ञात्वा ओम् इति प्रणवोपासनायां अ-न्यत्र तत्तन्मन्त्रमयकुण्डलिनीस्वरूपं ज्ञात्वा इति बोध्यम् । तन्त्रा-न्तरे । किरणस्थं तदग्निस्थं चन्द्रभास्करमध्यगम् । महामूल्यमयं

कृत्वा पूर्णस्तिष्ठति योगिराडिति। जीवेन सार्द्धं नीत्वेति पूर्वप्रदर्शितवचनात् हंस इति जीवात्मनां हृदयस्थं दीपकलिकाकारं हंस इति मन्त्रेण मूलाधारमानीय तेन सार्द्धं कुण्डलिनीं नयेत्। लयवशादिति। लयक्रममाह। त्रिकोणाख्ये तु देवेशि लङ्कारं चिन्तयेत्ततः। ब्रह्माणंतत्र सञ्चिन्त्य कामदेवञ्च चिन्तयेत्। जीवं तत्रैव निश्चित्य प्रणवोच्चारणेन च। पदे च गमनं पत्यौ विसर्गनाशकामिनी। घ्राणं संचिन्त्य देवेशि महेशि प्राणवल्लभे। डाकिनीं परमाराध्यं शक्तिञ्च भावयेत्ततः। एतानि गिरिजे मातः पृथ्वीं नीत्वा गणेश्वरि। तथा ततश्च पृथिवीं धन्यां गन्धं नीत्वा महेश्वरी। आकृष्य प्रणवेनैव जीवात्मानं नगेन्द्रजे। कुण्डलिन्या सह प्राणं गन्धमादाय साधकः। सोऽहन्तु मनुना देवि स्वाधिष्ठाने प्रवेशयेत्। तथा तत् कर्णिकायां वरुणं तत्रापि भावयेत् हरिम्। पुराणकारिणीं शक्तिं चिन्तयित्वा वरानने। एतानि गन्धञ्च शिवे वरं नीत्वा वरानने। जीवात्मानं कुण्डलिनीं रसञ्च मणिपुरके। तथा तत् कर्णिकायां सुश्रोणि वह्निं संचिन्त्य साधकः। तत्र रुद्रः स्वयं कर्त्ता संहारे सकलस्य च। साकिनीं शक्तिसंयुक्तं भावयेत्तं मनोहरम्। ततश्चक्षुरिन्द्रियंच ध्यात्वा तेजोमयं शिवे। एतद्रसानि सुभगे रूपं नीत्वा महाभगे। जीवात्मानं कुण्डलिनीं रूपज्ञानाहते नयेत्। तथा तत् कर्णिकायां वायंच जीवस्थाननिराशिनम् तत्र योनिमण्डलञ्च वाणलिङ्गविराजितम्। राकिनीशक्तिसंयुक्तं तत्र वायुत्वागिन्द्रियम् एतानि रूपं संयुज्य स्पर्शे त्वमलकारिणि। जीवं कुण्डलिनीं स्पर्शं विशुद्धे स्थापयेत्ततः। तथा। तत् कर्णिकायामाकाशं शिवंच साकिनीयुतम्। वाचः श्रोत्रंच आकाशे संस्थाप्य नगनन्दिनि। एतानि स्पर्शं शब्दे वै नीत्वा शङ्करि मत्प्रिये। जीवं कुण्डलिनीं शब्दंचाज्ञाचक्रे नि-

भापयेत्। इत्यन्तं कङ्कालमालिन्याम्। त्रिकोणाख्ये प्रक्रान्तमूला-धारत्रिकोणे। तन्मध्ये लङ्कारचिन्तनमिति। एवं प्रणवोच्चारणेन जीवानयनमिति मतान्तरम्। विसर्गनाशकामिनीति। विसर्ग उप-सर्गः कामोद्वेग इति यावत्। तन्नाशयितुं शीलं यस्याः सा कुण्ड-लिनी पत्यौ पदे सहस्रदलकमलस्थबिन्दुमयशिवे गमनं साधकेन कार्य्येति शेषः। एतानि लङ्कारब्रह्मकामदेवडाकिनीशक्तिघ्राणेन्द्रि-याणि पृथ्वीं नीत्वा पृथ्व्यां विलाप्य पृथिवीं गन्धतत्त्वे विलाप्य जीवात्मानं कुण्डलिनीं गन्धतत्त्वं प्रणवेनाकृष्य सोऽहं मन्त्रेण स्वा-धिष्ठाने समानयेत् इति शेषः। एवं सर्वत्र बोध्यम्। जीवं कुण्ड-लिनीं शब्दतत्त्वमाज्ञाचक्रे नीत्वा शब्दतत्त्वं तत्रस्थाहङ्कारेऽहङ्कारं महत्तत्त्वे हिरण्यगर्भाख्यसूक्ष्मप्रकृतौ प्रकृतिं परबिन्दौ विला-पयेत्। तदुक्तं मन्त्रतन्त्रप्रकाशे। अहङ्कारे हरेद्व्योम सशब्दं तन्महत्यपि। महच्च सर्वशक्तीनामव्यक्ते कारणे परे। सच्चिदान-न्दरूपं यद् वैष्णवं कारणं परम्। पृथिव्यादिक्रमात् सर्वं तत्र लीनं विचिन्तयेदिति। सर्वव्यक्तिमव्यक्ते हिरण्यगर्भाख्यसूक्ष्मप्रकृतौ मह-द्धरेत् प्रकृतिश्च परे परबिन्दुरूपकारणे हरेदित्यर्थः। अत्र समा-धिकालात् प्रागेवं विचिन्त्यातिप्रयत्नतः। स्थूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वं चिदात्मनि विलापयेदित्याचार्य्यविधानात् स्थूलानां सूक्ष्मे लयः। पृथिव्यादिक्रमनाहतपर्य्यन्तं तेषामुक्तक्रमेणलये पृथिव्याश्रितत्वे-न पादघ्राणेन्द्रिययोः पृथिवीप्रपञ्चसमुदायस्य च पृथिवीस्थाने विलापयेत्। एवं जलस्थाने पाणिरसनेन्द्रियजलप्रपञ्चानां वह्निस्थाने पायुचक्षुरिन्द्रियवह्निप्रपञ्चानां वायुस्थाने उपस्थत्व-गिन्द्रियवायुप्रपञ्चानाम्। आकाशस्थाने वाक्श्रोत्रेन्द्रियाका-शप्रपञ्चानां लयः। आज्ञाचक्रे सूक्ष्ममहदहङ्कारादिक तेषा-मुक्तक्रमेण कारणे लयः। ततः क्षकाराद्यकारान्तवर्णान् विलोमेन

विलाप्य स्थूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वमित्यत्र सर्वमित्युपादानात् ब्रह्ममात्रावस्थितये आज्ञाचक्रोर्द्धस्थितपूर्वोपदर्शितविन्दुबोधिन्यादि सकलकारणशरीरमपि विलोमेनादिकारणे परंबिन्दौ विलापयेदिति। तत्प्रकारमाह। सङ्कल्पैवं ततोन्यासस्थानाद्वर्णांश्च संहरेत्। प्रतिलोमे लक्षणयोर्लकारस्य हकारके। हलयोश्च सकारे च सलयोश्च षकारे। क्रमेणैवमपर्य्यन्तं लयमुत्पाद्य यत्नत इति। तथा तद्वर्णं संहरेद्विन्दौ कलायन्तं नियोजयेत्। तं नादेनान्तरं नादं नादान्तं संहरेत् पुनः। तामुन्मन्यां समायोज्य विष्णुवक्त्रे नयेच्च ताम्। तं पुनर्गुरुवक्त्रे तु योजयेत् साधकोत्तमः। ततश्च योजयेद्वर्णान्निलयेत् परमे शिवे इति। विष्णुवक्त्रे पंबिन्दौ सूर्य्यबिन्दुर्मुखं प्रोक्तमधस्तादिन्दुपावकौ। इत्यादिवचने विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिः स्मृत इत्यादिवचनयोरेकवाक्यतया तस्यैव वक्त्वत्वात्। नीत्वा तां पुंसि बिन्द्वात्मनि तमय परात्मन्यथोकालतत्त्वे तद्वै शक्तौ चिदात्मन्यपि नयतु तां केवले दाम्नि शान्ते इति केशवाचार्य्यवचनैकवाक्यत्वाच्च। अत्र स्वस्वकारणे संहरणदर्शनात् नादात् तस्य व्यापकशक्तौ तामुन्मन्यां तां समन्यां तां विष्णुवक्त्रे इति बोध्यम्। एवं प्रकारेण वर्णानां संहरेण षट्चक्राणां संहारः पद्मदलानां वर्णमयत्वात्। तदुक्तं विश्वसारे। आदिवर्णात्मकं पत्रं पद्मानां परिकीर्त्तितामिति। अथ वर्णपद्मोभयसंहरणप्रकारमाह संमोहनतन्त्रे। वादिसन्तान् दलस्थाणात् संहरेत् कमलासने। तं षट्पत्रमयं पद्मे वादिलान्ताक्षरान्विते। स्वाधिष्ठाने समायोज्य बोधयेदाज्ञया गुरो इत्यादि। द्विपत्रे हक्षलसिते योजयित्वा ततः सुधीः। तद्वर्णौ संहरेद्विन्दौ तं कलाया नियोजयेदित्यन्तवचनम्। ततश्च मूलकमले चतुर्वर्णं संहृत्य तत्पद्मं स्वाधीष्ठाने संहरेत्। एवं क्रमेणाज्ञाचक्रस्थहक्षपर्य्यन्तं संहृत्य तत्पद्मं बिन्दौ बिन्दुं बोधिन्यां

लाक्षाभं परमामृतं परशिवात् पीत्वा पुनः कुण्डली नित्यानन्दमहोदयात् कुलपथान्मूले विशेत् सुन्दरी। तद्दिव्यामृतधारया स्थिरमतिः सन्तर्पयेद् दैवतं योगी योगपरम्पराविदितया ब्रह्माण्डभाण्डस्थितम् ॥ ५३ ॥

एवं पूर्ववत् सर्वं परबिन्दौ विलापयेदिति एवञ्चाज्ञाचक्रसंहरणे तत् कर्णिकास्थहाकिनीतरलिङ्गप्रणवादीनां निराधारस्थित्यसम्भवात् प्रकृतिपर्य्यन्तसंहरणानन्तरं तानपि परबिन्दौ संहरेत्। शुद्धपद्मसदने किम्भूते मोक्षे धामनि मुक्तिसम्पादकस्थाने इत्यर्थः। योगीन्द्रं विशेषयति। गुरुपादपद्मयुगलालम्बीति। गुरूपदेशेनैव सर्वसिद्धिरित्यतस्तत्पदाश्रितः सन्निति भावः। समाधौ यत इति। समाधिलक्षणमाह कुलार्णवे। यदत्र नात्र निर्भास स्तिमितोदधिवत् स्मृतम्। स्वरूपशून्यं यद्ध्यानं तत् समाधिर्विधीयते इति। तथान्यत्र। समत्वभावना नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः। समाधिमाहुर्मुनयः प्रोक्तमष्टाङ्गलक्षणमिति। योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति पातञ्जलसूत्रम्। तस्मिन् यतः तदभ्यासयुक्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

उक्तप्रकारसकलयोगचिन्तनानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तदाह लाक्षाभमिति। अस्यार्थः। कुण्डलिनी सुन्दरी परशिवात् परमामृतं पीत्वा नित्यानन्दमहोदयान्निःसृत्य कुलवधा चित्रिणीनाडीमध्यस्थब्रह्मपथं प्राप्य मूले मूलाधारे पुनः प्रविशेदित्यन्वयः। पीत्वेति पूर्वोक्ततत्तध्यानानन्तरं शिवशक्तयोः सामरस्यं विभाव्य सामरस्यानन्दे न परशिवादुत्पन्नपरमामृतेन कुण्डलिनीं तर्पयेत्। तत् तर्पणामृतं पीत्वेत्यर्थः। साङ्गयन्तु तयोः कृत्वा पाययित्वा परामृतमिति। पूर्वोक्तवचने पाययित्वेत्यनेन पानकार्य्यप्रेरणबोधनात्। अमृतं विशेषयति लाक्षाभमिति। अलक्तरसवद्रक्ताभमित्यर्थः। नित्यानन्दमहोदयादिति नित्यानन्दस्य [illegible]दयो महाप्र-

काशो यत्र तस्मादित्यर्थः। मूले विशेदिति। येन प्रकारेणोत्तानं पुनस्तेन प्रकारेण मूलाधारे आनयनम्। तेन यदा लिङ्गादिभेदक्रमेणोर्द्धं गच्छति तदा तद्रूपेणैव पुनराधारमायाति। तदुक्तं श्रीमदाचार्य्यस्वामिना। सुधाधारासारैश्चरणयुगलान्तर्विगलितैः प्रपञ्चं सिञ्चन्ती पुनरपि रसाम्नायमहसा। आवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिषि कुलकुण्डे कुहरिणीति। अत्र श्लोके रसाम्नायमहसेति। आम्नायते कथ्यते विधियत इति यावत्। तेनाम्नायो विधानम्। महः प्रकाशः पुनरित्यनेन पूर्वरूपरसविधानप्रकाशेन स्वां भूमिं मूलाधारमवाप्य इत्यर्थात् तथा प्रतीयते। लयक्रमेण यमते तु पुनः सृष्टिक्रमेणागमनम्। तदुक्तं यथा। ततः सा कुण्डली शक्तिर्मुद्राकारा सुरेश्वरी। पुनस्तेन प्रकारेण गच्छत्याधारपङ्कज इति। तथा भूतशुद्धिप्रकरणे। परमात्मनः पृथिव्यादितद्वत्तत्त्वानि च च क्रमात्। जीवं कुण्डलिनीं चापि स्वस्थानं प्रापयेत् क्रमादिति। विशेषस्तु प्रकाशमाना प्रथमप्रयाणे प्रतिप्रयाणेऽप्यमृतायमागामिति तदनन्तरं तद्दिव्यामृतधारया पूर्वदर्शितशिवशक्तिसामरस्योत्पन्नपरमामृतस्य ब्रह्मरन्ध्रान्मूलाधारपर्य्यन्तगलितधारया। अतएवोक्तं तृतीयश्लोके। ब्रह्मद्वारं तदास्ये प्रविलसति सुधाधारगम्यप्रदेशमिति। स्थिरमतिः स योगी दैवतं इष्टदेवतं षट्चक्रस्थडाकिन्यादिदैवतञ्च सन्तर्पयेदित्यर्थः तेनामृतेन देवेशि तर्पयेत् परदेवताम् षट्चक्रदेवतास्तत्र सन्तर्प्यामृतधारयेति। पूर्वोक्तवचनात् अमृतधारां विशेषयति। योगपरम्पराविदितयेति। योगस्य गुरूपदेशपरम्पराप्राप्तत्वात्। योगपरम्परेत्युक्तिरिति भावः। तेन गुरूपदेशपरम्पराविदितयेति फलितार्थः। अमृतं विशेषयति। ब्रह्माण्डभाण्डस्थितमिति। ब्रह्माण्डस्य भाण्ड आधारपात्रं कुण्डलिनी तस्याः सर्वेषां

ज्ञात्वैतत् क्रममुत्तमं यतमना योगीयमाद्यैर्युतः श्रीदीक्षागुरुपादपद्मयुगलामोदप्रवाहोदयात्। संसारे न हि जन्यते न हि कदा संक्षीयते संक्षये नित्यानन्दपरम्पराप्रमुदितः शान्तः सतामग्रणीः ॥ ५४ ॥

योऽधीते निशि सन्ध्यायोरथ दिवा योगी स्वभावस्थितो मोक्षज्ञाननिदानमेतदमलं शुद्धञ्च गुप्तं परम्। श्रीमत्श्रीगुरुपादपद्मयुगलालम्बी यतान्तर्मनास्तस्यावश्यमभीष्टदैवतपदे चेतोनरीनृत्यते ॥ ५५ ॥

योनिरूपत्वात्। तत्र स्थितं कुण्डलिनीपात्रस्थितमित्यर्थः ॥ ९३ ॥

उक्तयोगक्रमज्ञानफलमहा ज्ञात्वैतदिति। श्रीदीक्षागुरुपादपद्मयुगलामोदप्रवाहोदयादिति। आमोद आनन्दः तस्य प्रवाहोऽविच्छिन्नोत्तरोत्तरसम्बन्धस्तेन नित्यानन्द इति यावत् तस्योदयो यस्मात् तदृशपादपद्मयुगलाज्ज्ञात्वेत्यर्थः। दीक्षागुरुरिति। प्रथमोपस्थितत्वेन गौरवातिशयेन च तद्ग्रहणम्। तदभावे अन्यगुरोरपि ज्ञातव्यम्। अतएवोक्तम्। मधुलुब्धो यथा भृङ्गः पुष्पात् पुष्पान्तरं व्रजेत्। ज्ञानलुब्धस्तथा शिष्यो गुरोर्गुर्वन्तरं व्रजेत् इति। नित्यानन्दपरम्पराप्रमुदित इति। नित्यानन्दधारारूपहर्षयुक्त इत्यर्थः। सतां योगिरूपप्रशस्तजनानामग्रगण्य इत्यर्थः ॥९४॥

षट्चक्रश्लोकाध्यनफलमाह। योऽधीत इति। स्वभावे स्थित आत्मभावे नियुक्त इत्यर्थः। यतान्तर्मना इति। यतंयोगाभ्यासेन॥ स्थिरीकृतं अन्तरात्मनि मनो येन तादृश इत्यर्थः। स्पष्टमन्यत् ॥ ९९ ॥

इति श्रीपूर्णानन्दयतिविरचित-श्रीतत्त्वचिन्तामण्यन्तर्गत-षट्चक्रविवरणश्लोकार्थपरिष्कारिण्यामष्टमं प्रकरणं समाप्तम्।
